September 1923.

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES;
A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS
NO. 309.

क्रोडपत्रसङ्ग्रहः।

अत्र
श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि
अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्याः
व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि।

KRODAPATTRASANGRAHA
or Critical Notes

On Anumânajâgadîsî, Pratyakshânumânagâdâdharî, Pratyakshánumánamáthurî, Vyutpattivâda, Ŝaktiváda, Muktivâda, Ŝabdaŝaktiprakásiká and Kusumánjali

By Kàlîsankara Siddhànta Vàgîsa
Edited by
Mahamahopadhyaya Nyâyâchârya Vámácharana Bhattáchârya,
Professor, Govt Sanskrit College, Benares,
and P Dhundiraj Shàstri, N U, K T

VOL II FASCICULUS F. 3.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES
AGENTS -OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG
PANDITA JYESHTHÂRAM MUKUNDAJI, BOMBAY
PROBSTHAIN & CO BOOKSELLERS LONDON
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1924.

प्रतिज्ञाद्वये नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ १० ॥

प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञानजनकवाक्यं तत्त्वमिति शिरोमणिः । अत्र प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेशे प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादावतिव्याप्तिस्तादृशसमुदायजन्यबोधस्यापि तादृशान्यतमबोधान्तर्गतत्वादतः प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतापञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेशः कृतः भट्टाचार्येण । न च केवलप्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकज्ञानव्यक्तीस्तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तादृशज्ञानपञ्चकस्यान्यतमत्वेन निवेश एव सामञ्जस्ये जन्यतानामन्यतमत्वेन निवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् तथासति प्रतिज्ञाद्यर्थमात्रविषयकज्ञानजनके प्रतिज्ञाद्येकदेशेऽतिव्याप्तेः विभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानानामेकोपादानेऽन्यानुपूर्वीकप्रतिज्ञादावव्याप्तेश्च प्रत्येकमेकैकस्योपादाने चान्यतमत्वशरीरे गौरवात् । स्वमते च प्रतिज्ञाद्यर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यतात्वेनानुगतरूपेण लिखितजन्यतानामेवान्यतमत्वप्रतियोगिकुक्षिनिविष्टत्वेन उक्तगौरवानवकाशादिति ध्येयम् ॥

अथैवं तादृशशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिवेशोऽसम्भवः । अन्यानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय तत्तदानुपूर्वीप्रकारकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वादेरपि जन्यतावच्छेदकघटकत्वात् । न च यत्किञ्चिज्ज्ञानोत्तरत्वसहिततत्तदर्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकत्वनिवेशे नोक्तदोष इति वाच्यम् तावतापि तत्तद्वस्तुविषयताया अपि जन्यतावच्छेदकघटकतया तदन्तर्भावेन पर्याप्तिनिवेशासम्भवादिति चेत्,

अत्र केचित्—यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वं प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकघटकं तादृशयत्किञ्चिदानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वसहिततत्तदर्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वनिवेशान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नभेदेनान्यतमत्वशरीरे गौरवस्यावश्यकत्वे एकदेशातिव्याप्तिभिया प्रतिज्ञार्थमात्रविषयज्ञानव्यक्तीनामन्यतमत्वेन निवेशासम्भवेऽपि जनकतायामन्यतमत्वनिवेशस्यैवोचितत्वादिति ।

अत्र ब्रूमः—तत्तदर्थविषयकशाब्दत्वातिरिक्तानिष्ठाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य जन्यतायां निवेशान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ प्रतिज्ञाहेतुविषयकसमूहालम्बनज्ञानमादाय प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणार्थं यत्किञ्चिज्ज्ञाने तथाविधजनकताद्वयशून्यत्व निवेशितम् । तत्र च हेत्वर्थप्रतिपादकभागघटितप्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिमाशङ्क्य व्याप्यव्यापकभावानापन्नतथाविधजनकताद्वयशून्यत्वं निवेशितं भट्टाचार्येण ।

अत्रेयमाशङ्का । निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताभेदेन जनकताया नानात्वात् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाविषयकज्ञानेपि तथाविधजनकताद्वयसत्त्वादसम्भव एव स्यात् कथं प्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिरुक्तेति चेन्न स्वाभाववद्वृत्तित्व—स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तथाविधजनकताविशिष्टजनकताशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणविधया निवेश्यम् नोपलक्षणतया तेन प्रतिज्ञाहेत्वादिविषयकसमूहालम्बनान्तर्भावेन प्रतिज्ञाज्ञानीयजनकत्वहेतुज्ञानीयजनकत्वयोः सामानाधिकरण्येऽपि नोक्तदोषतादवस्थ्यम् ।

अथवा तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वेत्यस्य तथाविधजन्यताद्वयशून्यत्वमित्यर्थकरणान्नासम्भवः । शून्यत्वप्रतियोगित्वञ्च स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकाविषयतावत्त्व—स्वनिरूपितजनकतानवच्छेदकाविषयितावत्त्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नम् । एतच्चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वमभ्युपेत्य, तदनभ्युपगमे तु उक्तसम्बन्धघटकस्वनिरूपितजनकता इत्यत्र स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकता निवेशनीयेति ध्येयम् ॥ १२ ॥

अथ किमिदं व्याप्यव्यापकभावानापन्नतथाविधजनकताद्वयशून्यत्वम् ? न तावत् व्याप्यत्वव्यापकत्वान्यतरसम्बन्धेन तादृशजनकताविशिष्टान्यजनकताशून्यत्वं जनकताया विषयतासमसंख्याकत्वे जनकताविशिष्टान्यजनकत्वस्यैवाप्रसिद्धेः । न च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वे सति स्वव्याप्यत्व—स्वाभाववद्वृत्तित्वे सति स्वव्यापकत्वान्यतरसम्बन्धेन जनकतावैशिष्ट्यनिवेशान्नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् पर्वतो धूमादालोककालीनवह्निमान् धूमादित्यादौ ता

वता जनकताविशिष्टान्यतथाविधजनकत्वाप्रसिद्धेरिति चेदत्राहुः—

व्याप्यव्यापकभावानापन्नत्वं परस्परव्यभिचारित्वन्तथा च स्वाभाववद्वृत्तित्व—स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व—स्वसामानाधिकरण्यैतत्त्रितयसम्बन्धेन तथाविधजनकताविशिष्टतथाविधजनकताशून्यत्वं, स्वव्याप्यत्वस्वव्यापकत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्व—स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जनकताविशिष्टतथाविधजनकताशून्यत्वं वा समुदितार्थः । सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणविधया निवश्यं नातः समूहालम्बनान्तर्भावेन सामानाधिकरण्यमादाय दोषः ।

अथवा स्वाश्रयत्व—स्वविशिष्टजनकताश्रयत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतथाविधजनकताशून्यत्वमेवार्थः । सम्बन्धघटकस्ववैशिष्ट्यञ्च प्रागुक्तस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन इति न काप्यनुपपत्तिः ।

अत्रकल्पे धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिप्रतिज्ञाहेतुसमुदायातिव्याप्तिस्तदुभयविषयकज्ञाने तादृशजनकताद्वयशून्यत्वादतो वस्तुतस्त्वित्यादिना स्वानवच्छेदकविषयताविशिष्ट तादृशजनकतानाश्रयत्व ज्ञाने विशेषणं देयमिति कल्पान्तरमुक्त भट्टाचार्येण । अत्र चान्यतमजन्यतानिरूपितयादृशजनकतावच्छेदकीभूतविषयताश्रयवस्तुसमुदायत्वमादाय लक्षण सङ्गमनीयम् । स्वपदं तादृशजनकतापरमन्यथा प्रतिज्ञाविषयकज्ञानेऽपि हेत्वर्थविषयकबुद्धित्वाद्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकप्रतिज्ञात्वावच्छिन्नविषयताश्रयतादृशजनकताश्रयत्वसत्त्वेनासम्भवापत्तेः । तथा च यत्रावयवे लक्षणं सङ्गमनीयम् तदवयवविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतैव स्वपदेन धर्तव्या इति नानुपपत्तिः । अत एव स्वपदेन प्रतिज्ञासहकारेण हेतुजन्यबोधीयजनकतामादाय प्रतिज्ञाहेतुसमुदायातिव्याप्तिवारणाय तत्तदर्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वनिवेशनमपि सफलम् । न चैवमपि प्रतिज्ञादिविषयकज्ञानीयपत्वादिप्रकारतानिरूपितानिरवच्छिन्नविषयताव्यक्तीनां जनकतानवच्छेदकतयाऽसम्भवापत्तिरिति वाच्यम् स्वानवच्छेदकविषयतायाः किञ्चिदनवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वात् ।

वस्तुतो यदीत्यादिना ग्रन्थकृतैव स्वानवच्छेदकविषयताया-

स्ताहशजनकतावच्छेदकत्वेन विशेषणीयतया निरवच्छिन्नविषयतामादाय नासम्भवावकाशः।

अथ स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये स्वानवच्छेदकविषयताविशिष्टजनकतानाश्रयत्वपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ इति चेदत्र केचित्—स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वमात्रनिवेशे प्रतिज्ञादिज्ञानीयनिरवच्छिन्नविषयितामादायासम्भवः। उदासीनविषयताभादायोदासीनविषयतानियतविषयिताकावयवव्यक्ताव्याप्तिर्वा स्यादतः ताहशाविषयताविशिष्टतथाविधजनकताशून्यत्वपर्यन्तानुधावनम्, तन्निवेशे च स्वावच्छिन्नत्व—स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन ताहशाविषयतावैशिष्ट्यनिवेशान्नोक्तदोषः। न चैवं यदिचेत्यादृयुत्तरग्रन्थविरोधः एतद्ग्रन्थस्याण्यत्रैव तात्पर्यात् इत्याहुः।

वस्तुतः स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वनिवेशे स्वत्वघटितत्वादननुगमः, अन्यतमजन्यतानिरूपितयज्जनकतानवच्छेदकविषयताशून्यत्वनिवेशेऽपि यत्किञ्चित्त्वघटितत्वात् तथैवेत्यतः स्वानवच्छेदकविषयतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वानिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन तथाविधजनकतावत्त्वमेव ज्ञानविशेषणं वाच्यम्। एताहशानुगमलाभायैव तथाविधजनकतानाश्रयत्वपर्यन्तानुधावनमिति ध्येयम्।

यत्तु स्वत्वस्याननुगततया प्रतिज्ञादौ नानुगतलक्षणनिर्वाह इति स्वानवच्छेदकाविषयताविशिष्ट यद्यत्स्वं तत्तदभावकूटवत्त्वमेव निवेश्यम्। नत्र हेतुज्ञानत्वावच्छिन्नजनकता न निवेश्या किन्तु तदन्यचतुष्टयजनकतैवातो धूमादालोकवान् पर्वतो वन्हिमान्धूमादित्यादौ प्रतिज्ञायां नाव्याप्तिः। एवञ्च जनकतानाश्रयत्वपर्यन्तखण्डनशङ्कैव नोदेतीति।

तत्तुच्छम्। ईदृशरीत्यैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणसम्भवे तत्तदर्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वनिवेशवैयर्थ्यापत्तेः। स्वमते च प्रतिज्ञाहेतुज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्वं स्वपदेनोपादाय प्रतिज्ञाहेतुसमुदायातिव्याप्तिवारणाय पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वात्। समूहालम्बनज्ञानान्तर्भावेन सर्वासामेव जनकतानां स्वानवच्छेदकविषयताविशिष्टतया तत्तज्जनकत्वाभावकूटस्य प्रतिज्ञादिविषयकज्ञानेप्यसत्त्वादसम्भवापत्तेश्च।

नव्यास्तु स्वत्वस्याननुगतत्वात्सामान्यतो विषयिताविशिष्ट-ताद्दशजनकताशून्यत्वमेव यत्किञ्चिज्ज्ञाने निवेशनीयम्। विषयिता-वैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छिन्नत्व-स्वावच्छिन्नताद्दश-जनकत्वाव्यापकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन । असम्भववारणाय प्रथमसम्ब-न्धानिवेशः । धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ स्वपदेन प्रतिज्ञाघटकधूमादिविषयतामादाय प्रतिज्ञादावव्याप्तिवारणाय द्वि-तीयसम्बन्धनिवेशः । अत्रैव स्वपदेन प्रतिज्ञाघटकपर्वतविषयितामादा-याव्याप्तिवारणाय तृतीयसम्बन्धनिवेशः । अत्रैव वह्निमद्विषयक-बुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितैकदेशीयजनकतामादायाव्याप्तिवार-णाय तृतीयसम्बन्धघटकजनकतायां ताद्दशत्वनिवेशः । एवमु-क्तस्थल एव प्रतिज्ञाविषयकज्ञानस्य यथोक्ततृतीयसम्बन्धेन स्वघट-कीभूतधूमादिभागविषयताविशिष्टवह्निमद्विषयकबुद्धित्वावच्छिन्नानि-रूपितजनकतावत्त्वेनाव्याप्तिरतस्तद्वारणाय शून्यत्वप्रतियोगिजनक-तायां ताद्दशत्वनिवेशः । एवमुक्तस्थले प्रतिज्ञाहेतुसमुदायज्ञान-स्योक्तत्रितयसम्बन्धेन प्रतिज्ञाविषयतानन्तःपाति–धूमादिति–भाग-विषयिताविशिष्टप्रतिज्ञाजनकतावत्त्वेन प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये नातिव्या-प्तिः । यदि चेत्यादिग्रन्थस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति।

एतेन ताद्दशान्यतमजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदक-विषयितया ताद्दशविषयिताविशिष्टतथाविधजनकतया वा शून्यय-त्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुसमुदायत्वमात्रस्योक्तावपि साम-ञ्जस्ये यत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयितायां पुनस्ताद्दशान्यतमजन्यता-निरूपितजनकतावच्छेदकपर्यन्तनिवेशो व्यर्थः, प्रतिज्ञादिघटकव-स्तुद्वयादिविषयकज्ञाने ताद्दशजनकताशून्यत्वसत्त्वेऽपि यत्कि-ञ्चिज्ज्ञानीयविषयितायां सामान्यतो जनकतावच्छेदकत्वनिवेशे-नापि वस्तुद्वयविषयकज्ञानमादाय वस्तुद्वयादावतिव्याप्तिवारणस-म्भवादित्यपि प्रत्युक्तम् ।

प्रतिज्ञाद्येकमात्रविषयकज्ञाने उक्तत्रितयसम्बन्धेन विष-यिताविशिष्टताद्दशजनकताशून्यत्वसत्त्वेनैकदेशातिव्याप्तेः, उदासी-नवाक्यविषयतानियतविषयताकावयवव्यक्तावव्याप्तेः, ताद्दशोदासी-नवाक्यघटितताद्दशावयवात्मकसमुदायातिव्याप्तेश्चावारणीयत्वा-त्, उदासीनविषयतानियतविषयताकज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुसमु

दायत्वस्योदासीनसाधारणत्वात् । स्वानवच्छेदकविषयितायाः स्व-तन्त्रतथाविधजनकतावच्छेदकत्वनिवेशपक्षेऽप्युक्तदोषवारणार्थमेव तद्दलसार्थक्यात् । तद्दलनिवेशे चैकदेशमात्रविषयकज्ञानीयतयोदासीनवाक्यविषयतायाश्च तथाविधजनकतावच्छेदकत्वाभावान्नोक्तदोष इत्याहुः ॥

यद्यप्येवं तादृशान्यतमजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुसमुदायत्वमित्येव सम्यक् तथाविधयत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञादिप्रत्येकावयवमात्र एव पर्याप्तत्वादिति स्वानवच्छेदक इत्यादि विशेषणं कथम्? तथाप्यवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वास्वीकर्तृनये एकदेशमात्र एव तादृशयत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकविषयतायाः सत्त्वेनासम्भवापत्तेरित्युक्तप्रकारापेक्षा । न चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वास्वीकारे स्वानवच्छेदकीभूतपुच्छलग्नविषयताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वस्य कुत्राप्यवयवविषयकज्ञानेऽसत्त्वात् भवन्मतेऽप्यसम्भवतादवस्थ्यमिति वाच्यम् स्वानवच्छेदकविषयतापदेन स्वसमानियतजनकतानवच्छेदकविषयितायाः विवक्षितत्वात् । न चान्यतमजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकतासमनियतजनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयिताश्रयवस्तुसमुदायत्वविवक्षणे मन्मतेऽप्यदोष इति वाच्यम् तस्य लक्षणान्तरत्वेनादूषकत्वादिति ध्येयम् ।

वस्तुतस्तादृशान्यतमजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकतानिवेशे वाक्यद्वयात्मकस्यैकजनकत्वाभावेनोदाहरणाव्याप्तिः तादृशयत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकविषयितायास्तद्घटकप्रत्येकवाक्य एव सत्त्वात् । न च स्वानवच्छेदकेत्यादिविशेषणदानेऽप्यप्रतीकार इति वाच्यम् तत्प्रतीकारस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् इति ध्येयम् ।

अत्रेदमालोचनीयम् । तादृशान्यतमजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुसमुदायत्वं न तादृशविषयताश्रयवस्तुवृत्तिसमुदायत्वं प्रतिज्ञाद्येकदेशेऽतिव्याप्तेः। नापि तादृशवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वं प्रतिज्ञामात्रविषयकज्ञानमादाय प्रतिज्ञाहेतुसमुदायातिव्याप्तिः प्रतिज्ञामात्रविषयकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्व व्यापकत्वस्य प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽपि सत्त्वादतस्तादृ-

शविषयताश्रयवस्तुत्वसमनियतसमुदायत्वमेव वाच्यमत्र तादृशा-न्यतमजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्र-यवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वनिवेशेनापि प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणसम्भवे समनैयत्यघटकव्याप्यत्वनिवेशः स्वानवच्छेदकेत्यादिविशेषणप्रवेशश्च व्यर्थ इति । एवञ्च स-मानाकारकप्रतिज्ञाद्वयादेरलक्ष्यत्वे तद्वारणमपि सम्भवतीति । न-चैतल्लक्षणे तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वनिवेशे धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयप्रतिज्ञायाम-व्याप्तिस्तत्र हेत्वर्थविषयकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनक-तावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुसमुदायत्वनि-ष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वादिति वाच्यम् यज्जनकतावच्छेदकविषय-ताश्रयवस्तुत्वव्यापकप्रकृतसमुदायत्वं तज्जनकतावच्छेदकीभूतय-त्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्ति-त्वानिरूपकत्वस्य विवक्षणेन प्रतिज्ञाजनकतामादायैव तत्र लक्षण-समन्वयात् । न चैवमननुगमः स्वानवच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविष-यताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्व-स्वावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्र-यवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वोभयसम्ब-न्धेन तथाविधजनकताविशिष्टसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वादिति चेत्।

अत्राहुः—समनैयत्यानिवेशापेक्षयोक्तरीतौ लाघवानवकाशः । एवं समानाकारकप्रतिज्ञाद्वयस्यैव लक्ष्यत्वालक्ष्यत्वयोरुभयमतसाधार-ण्यानुपपत्तिः भवन्मते तत्राव्याप्तेरपरीहारात् । स्वमते तु तस्या-लक्ष्यत्वे तत्तत्समुदायभेदनिवेशेनैव वारणसम्भवः ल-क्ष्यत्वे तु सहजत एव सङ्ग्रहः । तस्य लक्ष्यत्वं प्रतिज्ञालक्षणे-पि ग्रन्थकृतैवोक्तम् । एवमेकावयवव्यक्तिविषयकज्ञानेऽवयवान्त-रविषयकत्वनियमे तादृशावयवद्वयेऽतिव्याप्तिश्च । स्वमते स्वा-नवच्छेदकेत्यादिविशेषणेनैव तद्वारणसंभवः । तादृशावयवव्यक्ताव-तिव्याप्तिश्चोभयत्रैवाशक्यपरीहारेति ध्येयम् ॥ १२ ॥

एतल्लक्षणे उदाहरणस्य वाक्यद्वयात्मकस्य सङ्ग्रहाय तत्पदप्रतिपाद्यसाध्यविशिष्टधर्मिविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यता-तथाविधहेतुविशिष्टधर्मिविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यता चा-न्यतमजन्यतागर्भे निवेशनीया तथाच तद्घटकप्रत्येकवाक्ये-

ऽतिव्याप्तिरित्युक्त्वा न चेत्यादिना उदाहरणज्ञानीयजनकताद्व-यस्यान्यतमशरीरे द्वित्वेन निवेशमाशङ्क्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि-न्नानुयोगिताकभेदानभ्युपगमे उदाहरणातिव्याप्ति दत्त्वाऽभ्युपेत्याति-व्याप्तिवारणेऽप्युदाहरणघटकभागद्वयेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा प्रतिज्ञाद्यघट-कत्वं निवेश्य तन्नातिव्याप्तिवारणे गौरवमित्यस्वरसबीजमुक्तं भट्टाचार्येण ॥

अथोदाहरणज्ञानीयजन्यताद्वयस्यान्यतमजन्यतानिवेशेऽप्युदाह-रणाव्याप्तितादवस्थ्यम् उदाहरणविषयकज्ञानस्य स्वानवच्छेद-कविषयताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वाभावात् इति चेत्,

अत्रोच्यते स्वानवच्छेदकाविषयताविशिष्टतथाविधजनकताना-श्रयत्वपदेन स्वाश्रयनिरूपितजनकतानवच्छेदकविषयिताविशि-ष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वं वक्तव्यम् । स्वपदञ्च निरुक्तान्यत-मत्वरूपभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मपरम् । उदाहरणविषयकज्ञा-नीयजन्यताद्वयस्य चान्यतमत्वशरीरे न तत्तच्छाब्दत्वावच्छिन्नज-न्यतात्वेन निवेशः किन्तु द्वित्वेन तादृशजन्यताद्वयवृत्त्यन्यतमत्वे-न वा, तथाच निरुक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यदुदाहरणज्ञानी-यजन्यतावृत्तिद्वित्वादिकं तदाश्रयनिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वं नोदाहरणविषयकज्ञानीयविषयतायामिति नाव्याप्तिः ।

केचित्तु स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टतथाविधजनकताया-मुदाहरणज्ञानीयजनकताद्वयभिन्नत्वनिवेशान्नोदाहरणाव्याप्तिः । स्व-पदञ्चान्यतमजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्जनकतापरमेव अत एव स्वा-नवच्छेदकविषयिताशून्यत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये तथाविधजनकता-शून्यत्वपर्यन्तविवक्षा व्यर्थेत्यपि समाहितम् हेतूदाहरणसमुदायाति-व्याप्तिभिया स्वानवच्छेदकविषयितायामुदाहरणज्ञानीयविषयि-ताभिन्नत्वं निवेश्य उदाहरणस्य संगृहीतुमशक्यत्वात् हेतूदाहरण-समुदायज्ञाने हेतुज्ञानजनकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वसत्त्वा-त्तादृशविषयताविशिष्टजनकताशून्यत्वनिवेशे च स्वानवच्छेदकोदा-हरणविषयिताविशिष्टोदाहरणज्ञानीयजनकताभिन्नहेतुज्ञानजनक-तावत्त्वेन तादृशविषयिताविशिष्टतथाविधजनकतानाश्रयत्वाभा-वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति । एवं प्रागुक्तनव्याप्तित्वत्याद्विक-ल्पेऽप्युदाहरणसंग्रहाय प्रागुक्तत्रितयसम्बन्धेन सामान्यतो निष-

यिताविशिष्टतादृशजनकतायामुदाहरणज्ञानजनकताभिन्नत्वं निवेशनीयमिति प्राहुः।

अथ जनकतायामन्यतमत्वं निवेश्यान्यतमशरीरे उदाहरणज्ञानीयजनकताद्वयस्य द्वित्वेन प्रवेशे तादृशान्यतमत्वरूपभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मविशिष्टयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वविवक्षणेनैव प्रतिज्ञाद्यघटकत्वमनिवेश्यापि उदाहरणैकदेशातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति । वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयानवच्छेदकीभूतविषयताविशिष्टजनकताशून्यत्व—स्वावच्छिन्नवत्त्वोभयसम्बन्धेन, तथाचोदाहरणज्ञानीयजनकतावृत्तितादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकद्वित्वमादायैवोदाहरणे लक्षणसमन्वयः एकदेशविषयकज्ञाने च निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशोभयत्ववत्त्वासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति चेन्न यादृशावयवज्ञानं नियताप्रामाण्यज्ञानास्कन्दित तत्राव्याप्तेस्तादृशावयवज्ञानस्योक्तसम्बन्धेनोक्तधर्मवत्त्वाभावात्, एवमुदासीनविषयतानियतविषयताकावयवव्यक्तावव्याप्तिश्च तादृशावयवव्यक्तिविषयकज्ञानीयविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वस्योदासीनसाधारणतया तन्मात्रवृत्तेः । न च स्वानाश्रयानवच्छेदकविषयताविशिष्टजनकताशून्ययत्किञ्चिज्ज्ञानीयत्व—स्वाश्रयावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन तादृशधर्मविशिष्टविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वविवक्षणान्नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती इति वाच्यम् तथासत्युदाहरणैकदेशातिव्याप्तितादवस्थ्यादेकदेशमात्रविषयकज्ञानीयविषयतायामपि निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशोभयत्ववत्त्वादिति ध्येयम्॥ १४॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रम्। साध्यो विधेयधर्मविशिष्टो धर्मी तथा च पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिविशिष्टसाध्यतावच्छेदकवह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको न्यायावयव इति पर्यवसितार्थः। उदाहरणाच्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञानं न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे उपनयाच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति तयोर्व्युदास इति शिरोमणिः ।

यद्यपि साध्यतावच्छेदकाविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्वमात्रस्य निवेशे उपनयनिगमनयोरतिव्याप्तिस्तथापि यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टे शुद्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टबोधजनकत्वनिवेशे न तत्रातिव्याप्तिप्रस-

ङ्गः उपनयजन्यबोधे उपनयार्थव्याप्तिशरीरघटकसाध्यस्य धर्मितावच्छेदकाप्रवेशात् निगमनजन्यबोधे च साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्याधिकस्य भानात् अन्यथा पक्षतावच्छेदकान्तर्भावेऽप्यनुषङ्गपक्षेऽनिस्तारात् इत्युदाहरणमात्रानुसरणम् तदापि उदाहरणजन्यबोधे ज्ञापकत्वं न विधेयतावच्छेदकतया भासते अपितु शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वमेव सकलहेत्वधिकरणे भासत इति प्राचीनमतस्यानुसरणस्य इति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं यदि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वं तदा किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यम् उपनयजन्यबोधीयसाध्यप्रकारताया हेतुव्यापकत्वेनाव्यवच्छेदात् । न च उपनयजन्यबोधे साध्यतावच्छेदक एव व्यापकतावच्छेदकत्वं भासत इति तदीयसाध्यप्रकारतायां साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वमक्षतमेवावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानुपगमादिति वाच्यम् तथासत्यग्रे उदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वभानानङ्गीकर्तृप्राचीनमते दीधितिकारीयोदाहरणातिव्याप्तिदानसङ्गमनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वापत्तेः । उदाहणजन्यबोधस्य साध्यतावच्छेदक एव व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहितया तदीयसाध्यप्रकारतायां तादृशातिरिक्तानवच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वात् । अत एव साध्यतावच्छेदकनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वं तादित्यपि प्रत्युक्तम् । उदाहरणादौ साध्यांशे व्यापकत्वभानाऽस्वीकर्तृप्राचीनमतानुसरणस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः । साध्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकत्वभानस्वीकारे च किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, उभयथा निगमनातिव्याप्तेः तत्र हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया स्वरूपत एव वह्नित्वादेर्भानात् । सखण्डसाध्यतावच्छेदकस्थले प्रतिज्ञायामव्याप्तेश्चेति चेत् साध्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव वा शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वम् तथा चोदाहरणजन्यबोधे साध्यांशे व्यापकत्वभानेऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वमते साध्यतावच्छेदकांशे व्यापकतावच्छेदकत्वभाने वा उदाहरणातिव्याप्तिर्न सम्भवतीति प्राचीनमतानुसरणम् । न च हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणहेतुमान्पक्ष इत्याका-

रकोपनयजन्यबोधीयसाध्यप्रकारतायां निरुक्तशुद्धसाध्यताव-च्छेदकावच्छिन्नत्वविरहादेवोपनयवारणसम्भवात् किञ्चिद्धर्म इत्य-स्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपपर्याप्तिबोधको-पनये स्वरूपत एव साध्यतावच्छेदकभानात् तादृशोपनयवारणा-यैव तत्सार्थक्यात् । न च साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तेरनुमित्युप-युक्तत्वमते वह्निमानेव धूमवानित्याकारकोदाहरणस्यैव प्रकृ-तोपयुक्ततया यो यो धूमवान् स वह्निमानित्याकारकोदाहरण-स्यानुयोगित्वेन तत्र व्यापकत्वभानाभिधानमसङ्गतमिति वाच्य-म् एतन्मतमाश्रित्यैव दीधितिकारेणोदाहरणाव्याप्तिरुक्ता नतु व्या-पकसामानाधिकरण्यव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वबोधकोपनयस्वीकर्तृम-तेनेत्यावेदयितुमेव तथाभिधानादिति केचित् ।

नव्यास्तु हेतुव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिक-रणहेतुमान्पक्ष इत्याकारकोपनयजन्यबोधीयसामानाधिकरण्यवि-शेषणीभूतवह्नित्वप्रकारतायां निरुक्तशुद्धसाध्यतावच्छेदकाव-च्छिन्नत्वासत्त्वेऽपि व्यापकतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकवह्नित्वत्वघट-कीभूतवह्नीतरावृत्तित्वघटकेतरत्वविशेषणीभूतवह्निप्रकारतायां शु-द्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याक्षततयोपनयातिव्याप्तिप्रसङ्ग इति तद्वारणाय किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य सार्थक्यम् । नच व-ह्नित्वत्वघटकेतरांशे इतरत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव वह्नेर्भानात् किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्युपादानेऽप्यतिव्याप्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् ता-दात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नीयवदवृत्ति-त्वस्यैव वह्नित्वत्वघटकत्वात् । नच तथापीतरत्वांशे भासमान-प्रकारताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादेवोक्ता-तिव्याप्त्यसम्भव इति वाच्यम् प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निसाध्य-कोपनय एव सम्भवादिति प्राहुः ।

केचित्तु अयम्पदस्याननुषङ्गपक्षे शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छि-न्नत्वमनुपादायोपनयवारणार्थं किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्येव निवेश्य-मनुषङ्गपक्षे तु किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यनुपादाय साध्यतावच्छेदका-वच्छिन्नत्वमेव निवेशनीयमिति पक्षद्वयाभिप्रायेण विशेषणद्वयम् । नचैवमनुषङ्गपक्षे तु निगमनेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । तत्पक्षे निगमनातिव्याप्तिवारकप्रकारस्य केचिदित्यन्तेन स्वयमे-

वोक्तत्वादिति वदन्ति ॥ १५ ॥

सत्यन्तस्यावयवाघटकन्यायान्तर्गतत्वपरतया हेत्वन्तस्यायमादिनिगमनान्तभागस्य च वारणाय तदिति शिरोमणिः।

अत्रायमाशयः। एतल्लक्षणघटकन्यायावयवत्वशरीरे उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं न निवेशनीयम् अनतिरिक्तविषयकत्वनिवेशनेनैव तादृशभागद्वयसमुदायातिव्याप्तिवारणात्। न च शब्दज्ञानस्यैव शाब्दबोधजनकतया तज्जनकत्वमत्र जनकज्ञानविषयत्वमेव वाच्यम् एवञ्च तादृशभागद्वयघटितसमुदायविषयकज्ञानमप्येकदेशप्रतिज्ञाविषयकत्वेन तथाविधबोधजनकमिति प्रतिज्ञाहेतुसमुदायातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य विवक्षणीयत्वात्। न च तादृशवर्णसमुदायत्वं तादृशवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वं तादृशञ्च प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायत्वमपीति तत्समुदायेऽतिप्रसङ्ग एवेति तादृशभागद्वयाघटितत्वमवश्यं निवेश्यमिति वाच्यम् अनतिरिक्तपदसार्थक्याय तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताशालिवर्णत्वसमनियतसमुदायत्वमेव निवेश्य प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायत्वस्य वारणीयत्वात्। समानार्थकप्रतिज्ञाद्वयादिविषयकयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताश्रयवर्णत्वसमनैयत्यस्य तादृशप्रतिज्ञाद्वयपर्याप्तसमुदायत्वे सत्त्वेऽपि न क्षतिः तदुभयादावपि प्रतिज्ञाव्यवहारात् अपि तु प्रतिज्ञैकदेशस्यापि तादृशबोधनिष्ठवह्निसम्बन्धिबुद्धित्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकसमूहज्ञानविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वमादाय प्रतिज्ञात्वप्रसङ्ग इति प्रतिज्ञाद्यघटकत्वं प्रतिज्ञामात्राघटकत्वं वा निवेश्यमिति भट्टाचार्येणोक्तम्।

अत्रेयमाशङ्का। प्रतिज्ञाघटकत्वाविशेषणेनैव एकदेशातिव्याप्तिवारणसम्भवेन समनैयत्यघटकव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थः केवलव्याप्यत्वनिवेशेनैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणसम्भवादिति चेदत्राहुः—

समनैयत्यघटकव्यापकत्वानिवेशे पर्वतो वह्निमान् पर्वतो वह्निमान् इति प्रतिज्ञाद्वयविषयकज्ञानमादाय पर्वतो वह्निमान् पर्वत इति प्रतिज्ञाभागे प्रतिज्ञैकदेशघटितसमुदायात्मकेऽतिव्याप्तिस्तादृशसमुदायत्वस्यापि तादृशविषयताश्रयवर्णत्वव्याप्यत्वात्। न च समानाकारप्रतिज्ञाद्वये प्रतिज्ञात्वस्य स्वयमेवाङ्गीकृ-

तत्वेन प्रतिज्ञैकदेशघटितसमुदाये प्रतिज्ञाद्यघटकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशप्रतिज्ञाद्वयस्य प्रतिज्ञात्वाङ्गीकर्तृमते पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाया अपि प्रतिज्ञाद्वयात्मकप्रतिज्ञाघटकत्वेनासङ्गहभिया प्रतिज्ञयाऽघटिता या प्रतिज्ञा तदघटकत्वस्यैव प्रतिज्ञाद्यघटकत्वपदेन विवक्षणीयतया उक्तसमुदायेऽपि तत्सत्त्वात् प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मभिन्नत्वरूपप्रागुक्तप्रतिज्ञाद्यघटकत्वस्य तत्र सत्त्वाच्च। न च समनैयत्यनिवेशेऽपि यत्किञ्चिज्ज्ञानपदेन प्रतिज्ञैकदेशविषयकज्ञानमादायोक्तातिव्याप्तिनादवस्थ्यमिति वाच्यम् अन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितयत्किञ्चिज्ज्ञनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वसमानियतसमुदायत्वविवक्षणेनैव प्रतिज्ञाप्रतिज्ञैकदेशमात्रविषयकज्ञानमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात्। एतेन समानानुपूर्वीकप्रतिज्ञाद्वयस्य लक्ष्यत्वेऽपि विभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञाद्वयस्यालक्ष्यतया तत्रातिव्याप्तिस्तादृशप्रतिज्ञाद्वयविषयकज्ञानीयविषयतामात्रस्यैव तादृशबोधजनकतावच्छेदकत्वादित्यपि समाहितमिति ध्येयम्।

केचित्तु तादृशविषयताश्रयवर्णत्वव्याप्तसमुदायत्वनिवेशे प्रतिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तिरतो व्यापकत्वनिवेश इत्यभिप्रायेणाह नचेत्यादि। प्रतिज्ञाद्यघटकत्वनिवेशनवैयर्थ्यञ्च वस्तुत इत्यादिना स्वयमेव दास्यतीत्याहुः।

तन्मन्दम्। तादृशविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकत्वनिवेशे दीधितिकारोक्तप्रतिज्ञाद्यघटकत्वविशेषणस्य प्रतिज्ञाद्येकदेशातिव्याप्तिवारकतया सार्थक्यसम्भवे सत्यत्र व्यापकत्वं निवेश्याग्रे तद्वैयर्थ्यदानस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात् ॥ १६ ॥

अथात्र प्रतिज्ञामात्राघटकत्वनिवेशे उदाहरणघटकवह्निमानिति भागेऽतिव्याप्तिस्तत्राप्यन्यूनानतिरिक्तविषयकप्रतिज्ञामात्रजन्यबोधनिष्ठवह्निसम्बन्धिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वस्य प्रतिज्ञामात्राघटकत्वस्य च सत्त्वात्। न च प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्माभिन्नत्वरूपप्रतिज्ञामात्राघटकत्वमेव तत्र नास्तीति वाच्यम् प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्याधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्माभिन्नत्वरूपप्रतिज्ञामात्राघटकत्व-

निवेशे तेनैव हेतुवारणसम्भवादन्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्यापत्तिरतः प्रतिज्ञावृत्तित्वे सति प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्तदन्यत्वस्यैव प्रतिज्ञामात्राघटकत्वपदेन विवक्षणीयतया उदाहरणैकदेशेऽपि तत्सम्भवादिति ।

अत्र केचित् । फलोपधायकत्वरूपजनकत्वनिवेशनेनैवोदाहरणैकदेशवारणं सम्भवतीति तदभिप्रायेणैव प्रतिज्ञामात्राघटकत्वं निवेशितमित्याहुः ।

तन्न अन्यूनानतिरिक्ताविषयकबोधोपधायकत्वरूपजनकत्वस्य प्रतिज्ञैकदेशमात्रविषयकज्ञानेऽप्यसत्त्वेन प्रतिज्ञैकदेशेऽप्यतिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रतिज्ञामात्रघटकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

परेतु एतत्कल्पे धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिस्थलीयहेत्ववयव इव उदाहरणैकदेशातिव्याप्तिरस्त्येवाग्रिमकल्प एव तद्वारणसम्भवादिति प्राहुः

प्रतिज्ञामात्राघटकत्वमेवेति वाकारोऽनास्थायामित्यपि कश्चित् ॥१७॥

प्रतिज्ञामात्रजन्यबोधनिष्ठधूमविशेषितहेतुत्वाविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नकारणधूमादित्यादिविषयकज्ञानविषयतामादाय अवयवाघटके धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयहेतावतिव्याप्तिरतोऽनतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनाविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वमेव निवेशनीयम् तथा चावयवाघटकेत्यस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यावयवाघटकेत्यनेनावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यत्वज्ञानवृत्तित्वावच्छिन्नभेदोऽन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकतायां निवेशितो भट्टाचार्येण ।

न च प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्य जन्यतायां निवेशेपि प्रतिज्ञैकदेशे वह्निमानिति भागेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यमेव तादृशैकदेशीयजन्यतायामपि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वादिति तद्वारकतयैवावयवाघटकेत्यस्य सार्थक्यसम्भवेन कथं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति वाच्यम्

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकजन्यताया एवान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतापदेन विवक्षितत्वादेकदेशीयजन्यतायाश्चातथात्वादन्यथा प्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकत्वप्रकृतसाध्यप्रकारतानिरूपितप्रकृतपक्षविशेष्यतावच्छेदकन्वयोरेकतरस्य जन्यताविशेषणत्वे धूमनिष्ठहेतुत्वपक्षकधूमहेतुकयोर्हेत्ववयवयोरतिव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

अथावयवाघटकेत्यस्योक्तार्थकत्वेऽन्यूनविषयकत्वदलं व्यर्थम् धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्य यत्प्रतिज्ञाघटकधूमादिति—भागविषयकज्ञानं तद्वृत्तित्वेन लक्षणाघटकतया तादृशजनकतामादायोक्तस्थलीयहेत्ववयवातिव्याप्त्यनवकाशात् । न च हुताशनादालोकवान्पर्वतो द्रव्यवान्वह्नेरित्यादौ वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत् प्रतिज्ञाघटकहुताशनादिति-भागविषयकज्ञानं तद्वृत्तिभिन्नत्वेन तादृशजनकतामादाय हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणाय तस्य सार्थक्यमिति वाच्यम् हुताशनज्ञानज्ञाप्यालोकवत्पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकद्रव्यसाध्यकस्थले वह्नेरालोकवान्पर्वतो द्रव्यवानित्याकारिकाया अपि प्रतिज्ञायाः सम्भवेन प्रतिज्ञाघटकवह्नेरिति-भागविषयकज्ञानवृत्तित्वेन तादृशजनकताया लक्षणाघटकतया तादृशजनकतामादायातिव्याप्त्यनवकाशादिति चेत् ।

अत्र केचित्—महानसीयवह्नेरालोकवान् पर्वतो वह्नेरित्यादौ वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत्प्रतिज्ञाघटकदेशविषयकं महानसीयवह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानं तदवृत्तित्वेन तादृशजनकतामादाय वह्नेरिति हेतावतिव्याप्तिवारणायान्यूनविषयकत्वदलसार्थक्यम् । महानसीयवह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानोत्तर ज्ञानज्ञाप्यत्वं वह्नीयमित्याकारकबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धतया वह्नेरित्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायां तादृशज्ञानावृत्तित्वस्याक्षतत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

यत्तु निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभाववद्वे-

तुत्वविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकद्रव्यसाध्यकस्थले तादृशपक्षबोधकतदादिपदघटितसद्द्रव्यवान् धूमादित्यादौ धूमादित्यानुपूर्वीज्ञानजनकतायास्तादृशप्रतिज्ञादिघटकवस्तुविषयकज्ञानावृत्तित्वेन तामादाय हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणाय तद्दलमिति ।

तत्तुच्छम् । ज्ञानजन्यज्ञानाविषयतात्वसामानाधिकरण्येन धूमाभावस्य पक्षताच्छेदकघटकत्वे तादृशविषयतात्वसामानाधिकरण्येन धूमकोटिकसंशयस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहिनिश्चयानिवर्त्यतया हेतुजन्यबोधस्य तादृशसंशयनिवर्तकत्वेनानतिरिक्तविषयकत्वाभावादतिव्याप्त्यनवकाशात्तादृशविषयतात्वावच्छेदेन धूमाभावस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे च प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थाप्रसिद्ध्या तादृशवाक्यपञ्चकस्य न्यायत्वाभावादेवातिव्याप्त्यसम्भवात् ।

नव्यास्तु धूमव्याप्यवद्धेतुत्ववदालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणायान्यूनविषयकत्वदलं हेतुत्वत्वावच्छेदेन धूमव्याप्यवत्त्वस्याप्रसिद्ध्या हेतुत्वत्वावच्छेदेन धूमव्याप्यवत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे न्यायत्वासम्भवेपि हेतुत्वत्वसामानाधिकरण्येन धूमव्याप्यवत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकतया तत्सम्भवात् । हेतुत्वसामानाधिकरण्येन धूमीयत्वाभावकोटिकस्य हेतुत्वं धूमीय नवेति सशयस्य प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकनिश्चयानिवर्त्यत्वेपि हेतुत्वत्वसामानाधिकरण्येन धूमीयत्वप्रकारकहेतुजन्यबोधस्य तादृशसंशयानिवर्त्तकतया हेतुजन्यबोधेऽनतिरिक्तविषयकत्वस्य सत्त्वादिति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु प्रमेयनिष्ठं हेतुत्वं प्रमेय प्रमेयात् हेतुत्वं प्रमेयनिष्ठहेतुत्ववत् प्रमेयादित्यानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायामवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्व्यापकविषयताकान्यज्ञानावृत्तित्वमक्षतमेव प्रमेयनिष्ठहेतुत्वमित्यानुपूर्वीज्ञानजनकताया भिन्नत्वात् । एवमुक्तस्थलीयहेतुजन्यबोधेऽनतिरिक्तविषयकत्वमक्षतमित्युक्तस्थलीयहेत्ववयवातिव्याप्तिवारणायैवान्यूनविषयकत्वदलमावश्यकम् । न च तथाप्यन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशे उक्तस्थले प्रतिज्ञायामव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् अन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधे मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्व-

स्यापि निवेशनीयत्वादिति ।

एतेनावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकेत्यादिकमनिवेश्य प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टव्यापकविषयताकान्यज्ञानावृत्तित्वं कथं न निवेशितम् तावतैव धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ हेतावतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति केषाञ्चित्प्रलपितमप्यपास्तम् ।

तथासति प्रतिज्ञाहेत्वन्तभागवारकतयाऽनतिरिक्तविषयकत्वदलस्य सार्थकत्वेपि अन्यूनविषयकत्वदलवैयर्थ्यापत्तेः । प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यवच्छेदकेत्यादिविशेषणेनैव हेत्ववयववारणादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

परेतु हेतुत्वं वाच्यप्रमेयत्ववत् प्रमेयत्वादित्यादिन्यायान्तर्गतहेतावतिव्याप्तिवारकमेवान्यूनविषयकत्वदलं तज्ज्ञानजन्यशाब्दबोधस्यानतिरिक्तविषयकत्वात् तज्ज्ञाननिष्ठजनकतावदवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यज्ञानावृत्तित्वस्य च सत्त्वादिति वदन्ति ।

नन्वेतत्कल्पे रमाधवः पूज्यो माधवत्वादित्यादिस्थलीय—रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक-माधवः पूज्य इत्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः माधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया अवयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यं यत् रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक—माधवः पूज्य इति भागविषयकज्ञानं तदवृत्तित्वात् । न चावयवत्वपर्याप्त्यवच्छेदक इत्यत्रावयवत्वं प्रतिज्ञाद्यघटकत्वाघटितमेव वाच्यम् तथा च रमाधवः पूज्य इति प्रतिज्ञाघटक-माधवः पूज्य इति भागस्यापि प्रतिज्ञाद्यघटकत्वाघटितावयवत्वसत्त्वेन तद्विषयकज्ञानस्यापि तादृशविषयताकान्यत्वाभावादिति वाच्यम् धूमादिति—हेत्ववयवातिव्याप्तितादवस्थ्यादिति चेदेतदस्वरसेनैव वस्तुनस्त्वित्यादिकल्पान्तरमुक्तमित्याहुः ।

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वमेवान्यूनविषयकत्वम् । अथ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वमेवान्यूनविषयकत्वमिति कथं नोक्तम् । न च पक्षतावच्छेदका-

वच्छिन्नविशेष्यतानिवेशस्यावश्यकत्वे ज्ञाने तन्निरूपकत्व-निवेशमुपेक्ष्य प्रकारतायां तन्निरूपितत्वनिवेशो गौरवाभावान्न दोष इति वाच्यम् लाघवाभावेपि ज्ञाने तन्निवेशसंभवे तमुपेक्ष्य प्रकार-तायां तन्निवेशस्य ग्रन्थकारीयरीतिविरुद्धत्वादिति चेन्न धूमादालो-कवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतहेतावतिव्याप्तिवा-रणायान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशस्यावश्यकत्वे जन्य-तायां पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसाध्यप्रकारकत्वावच्छिन्नत्व-योर्निवेशापेक्षया पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारकत्वावच्छिन्न-त्वनिवेशेनैव लाघवादिति ध्येयम् ॥ १८ ॥

अनतिरिक्तविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-निरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविलक्षणविषयताशून्य-त्वम् । तदर्थश्च तादृशप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिब-न्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशून्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषय-ताशून्यत्वम् । तत्र प्रतिबन्धकतायां तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वमनि-वेश्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वनिवेशोऽन्यूनविषयकत्वदलवै-यर्थ्यम् । धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ हेतुजन्यबो-धस्य तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्य—हेतुत्वं धूमीयं नवेति—संशयप्रतिबन्धकत्वेनानतिरिक्तविषयकत्वाभावादिति भ-ट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथ उक्तस्थलीयप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽपि तादृशप्रतिबन्धकताका-न्य—हेतुत्वं धूमीयं नवेति—संशयप्रतिबन्धकत्वेनानतिरिक्तविषयक-त्वाभावादेवोक्तस्थलीयप्रतिज्ञायामव्याप्तेरसम्भवेनान्यूनविषयकत्व-दलवैयर्थ्याभिधानमनुचितमिति चेत्,

उच्यते—तादृशप्रतिबन्धकताकान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेद-कीभूतमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवा-दिति । न चैवमुक्तस्थले तादृशमुख्यविशेष्यताशून्यप्रतिज्ञामात्र-जन्यबोधकत्वस्य हेत्ववयवेऽपि सत्त्वेन हेत्ववयवातिव्याप्तिवारणा-यैवान्यूनविषयकत्वस्य सार्थक्यसंभवे कथं तद्वैयर्थ्यमुक्तमिति वा-च्यम् निरुक्तमुख्यविशेष्यताशून्यज्ञानीयमुख्यविशेष्यतावच्छिन्न-जन्यतानिवेशेनैवातिव्याप्तिवारणसंभवादिति ध्येयम् ।

अथ वा तादृशप्रतिबन्धकताकान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छे-

दकविषयताशून्यत्वं ज्ञानेऽनिवेश्य जन्यतायां तादृशसंशय-प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैवावच्छेदकता-वच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानङ्गीकर्तृमते पक्षविशेष्यत्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तप्रतिज्ञायां लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिरिति । नच तथापि तादृशानिवेशे निगमनेऽतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबध्यता-शून्यो यो ज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयस्तन्निवर्तकनावच्छेदकमुख्यवि-शेष्यताशून्यत्वस्य निगमनजन्यबोधे निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छे-दकविषयतानवच्छिन्नत्वस्य च जन्यतायां सत्त्वादित्यनतिरिक्तत्व-दलनिवेशोऽपि कार्य इति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छे-दकताकप्रकारताया निवेशात् साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेद-कताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यताशून्यतादृशज्ञान-ज्ञाप्य-वह्निमान्नवेति-संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यत्वा-दिशून्यत्वस्य निगमनजन्यबोधेऽसत्त्वादिति ध्येयम् ।

केचित्तु इतरभेदानुमापकलक्षणस्यावच्छेदावच्छेदेनानुमित्य-नुत्पादप्रयोजकाव्याप्तिरूपदोषापेक्षया विशेषणवैयर्थ्यरूपदोषस्यैव बलवत्त्वादिति वदन्ति ।

अत्र निश्चयत्वशरीरे पर्वताद्यप्रवेशे निश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्ध-कत्वाप्रसिद्धिरुक्ता सा न सङ्गच्छते वह्निरवृत्तिरिति-ज्ञानीयप्रतिब-न्धकताया एव तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वादिति तु नाशङ्कनीयम् उक्तरीत्या तादृशप्रतिबन्धकत्वस्य प्रसिद्धत्वेपि असम्भवावारणा-दप्रसिद्धिकथनेन तस्यैव सूचितत्वात् । वस्तुतः पक्षतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकोभयाप्रवेशे साध्यनिष्ठप्रकारताकनिश्चयत्वस्य वह्निमान्द्रव्यवानिति-निश्चयसाधारणतया तादृशनिश्चयत्वस्य कस्या-श्चिदपि प्रतिबन्धकतायामसत्त्वेन वह्निरवृत्तिरिति—ज्ञानीयप्रतिब-न्धकतामादायापि न प्रसिद्धिसम्भव इति ध्येयम् ।

अथात्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यता-वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानव-च्छेदकविषयताशून्यत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये गुरुतरनिवेशो व्यर्थ इति । न च ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादि—प्रतिज्ञायामव्याप्तिः अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टाभावविषयक-निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकतयोक्तप्रतिज्ञाजन्यबोधे प्रतिबन्धकतान-

वच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वादिति वाच्यम् उक्तप्रतिज्ञाजन्यबोधीयवह्निविषयताया अपि वह्निज्ञानं जायतामितीच्छीयप्रतिबन्धकत्वात् । न च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतनिरवच्छिन्नविषयतामादायासंभव इति वाच्यं ज्ञाने तादृशविषयताशून्यत्वमनिवेश्य जन्यतायां तादृशविषयत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव निरवच्छिन्नविषयतामादायासम्भववारणसम्भवादिति सुधीभिर्भाव्यम् । इत्थञ्चानतिरिक्तविषयकत्वघटकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायां स्वानिष्ठत्वनिवेशेनैव न्यूनविषयकदर्शितहेतुजन्यबोधवारणसम्भवे पृथगन्यूनविषयकत्वनिवेशनमफलमित्यादि समाहितम् ॥ १९ ॥

तादृशविषयतायां स्वनिष्ठत्वनिवेशो निगमनादिजन्यबोधस्य ज्ञानशाप्यत्वविशेषितसाध्यविशिष्टपक्षविषयताशालित्वनियमात् स्वनिष्ठनिरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयान्यसंशयाप्रतिबन्धकतयाऽनतिरिक्तविषयकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथान्यूनविषयकत्वस्य पृथगनुपादाने धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिस्थलीयहेत्ववयवे दर्शितानातिरिक्तविषयकप्रतिज्ञामात्रजन्यबोधनिष्ठ—हेतुत्वं धूमीयमिति—बोधीयजन्यतामादायातिव्याप्तिः । न च तदुपादानेपि प्रतिज्ञार्थमात्राविषयकबोधनिष्ठहेत्वर्थविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतामादायोक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् जन्यतायां तादृशान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तद्वारणादिति ।

नैवम् स्वावच्छेदकीभूततादृशविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्ति यज्जन्यत्वं तन्निरूपितजनकताविवक्षणेनैव दर्शितातिव्याप्तिवारणसंभवात् । स्वपदं जन्यतापरं । दर्शितानतिरिक्तविषयकज्ञानीयप्रकृतपक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवे प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वनिवेशो व्यर्थ इत्याहुः ॥ २० ॥

प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्त्यविषयकत्वं वा तदनतिरिक्तविषयकत्वमिति शिरोमणिः । यद्रूपावच्छिन्नाविशेषितप्रकृत-

हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमिति तु पर्यवसितम् । तादृशञ्च रूपं तत्तद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकसाध्यसामान्योऽनाधिकरण्यत्वं तत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वञ्चेति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथात्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशो व्यर्थः । न च वृत्तिधूमकालीनवह्निसाध्यकधूमहेतुकप्रतिज्ञायामव्याप्तिस्तत्र परामर्शविषयतान्तःपातिवृत्तित्वविशेषितधूमविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वस्यापि स्वरूपसंबन्धानुमितिजनकतावच्छेदकतयोक्तस्थलीयप्रतिज्ञाजन्यबोधे वृत्तित्वविषयताशून्यत्वाभावादिति वाच्यम् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयतासामान्यमनुमितिजनकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वविवक्षणेनैवाव्याप्तिवारणसम्भवात् । न च सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकतयाऽनतिरिक्तवृत्तित्वानिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इति वाच्यम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वपक्षेऽप्रामाण्यज्ञानाभावादिनिवेशस्यावश्यकतया स्वमते तदप्रवेशेनैव विपरीतलाघवात् इति चेत् ।

अत्र केचित् । अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वातन्त्र्येणानुमितिहेतुत्वमतेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वपक्षेऽप्यप्रामाण्यज्ञानाभावादिनिवेशकृतगौरवाभावात् । न च तथाप्यननिरिक्तवृत्तित्वनिवेशकल्पे निश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवमिति वाच्यम् संशयविषयताया निश्चयत्वविषयतातो भिन्नत्वमते संशयविषयताया जनकतानवच्छेदकत्वेन भवन्मतेपि निश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशेपि यद्रूपपदेन साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षतानवच्छेदकत्वमुपादायैवोपनयनिगमनयोर्वा-
रणसंभवात् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षाविषयतेत्यादिकाभिधानमनर्थकमिति चेन्न लाघवेन तथाऽभिधानात्

लघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ पर्याप्तिनिवेशकृतगौरवादिति केचित् ।

यत्तु यत्र स्थलविशेषे साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षविषयकपरामर्श एव यदङ्कुरविशेषस्य भानं तत्र यद्रूपपदेन तदङ्कुरस्यापि धर्तुं शक्यतया तदङ्कुरव्याप्तिघटितपक्षादिकताद्दशस्थलविशेषीयप्रतिज्ञायामव्याप्तिरतो यद्रूपावच्छिन्नविशेषितेत्याद्यभिधानमिति ।

तत्तुच्छम् अनुमितौ प्रतिज्ञाजन्यशाब्दबोधे च तदङ्कुरस्य भानेन तदङ्कुरविषयताया अनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावात् । तत्र प्रतिज्ञाजन्यबोधोऽपि परामर्शात्मक एव जायते इत्यभ्युपगमे तु प्रतिज्ञात एव व्याप्त्यादिप्रतीतावाकांक्षाविरहेण उदाहरणाद्यनुत्थानात्तेन न्यायप्रयोगस्यैवासम्भवादिति ।

अथैतत्कल्पे सिषाधयिषाधीनन्यायप्रयोगानुपगमेन प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वविरहादेव नोदाहरणातिव्याप्तिः, हेत्वन्तभागे च सत्यन्तस्य न्यायत्वार्थकत्वान्नातिव्याप्तिरिति स्वयमेवोक्तम् । एवञ्च व्याप्त्यविषयकत्वदलं निगमनमात्रवारकमेव तथा च यद्रूपावच्छिन्नविषयतेत्याद्यनभिधायानतिरिक्तवृत्तित्वञ्चापहाय प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकतावद्विषयताशून्यत्वं कथं नोक्तं तावतैव निगमनवारणसम्भवात् । निगमस्थतत्पदस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टपरत्वेन निगमनजन्यबोधीयविषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात् । अत्र ह्रदो निर्धूमो निर्वह्नित्वात् यो यो धूमवान् स वह्निमान् धूमव्यापकवह्न्यभाववांश्चायं तस्मान्निर्धूमवान् इत्यादिन्यायान्तर्गतनिगमनेऽपि नातिव्याप्ति । अन्यथोक्तन्यायान्तर्गतोपनयनिगमनयोर्वह्निसामान्याभावत्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वभानात् यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षाविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वस्याक्षततयोक्तनिगमनवारणमशक्यमेव स्वमते चोक्तनिगमनजन्यबोधेऽप्यनुमितिजनकतावच्छेदकविषयतावत्त्वादेवातिव्याप्त्यनवकाशादिति ।

यत्तु नव्यमते व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यै-

वानुमितिजनकतया पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिगमनेऽनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्याक्षततया निगमनातिव्याप्तिर्दुर्वारैव इति नोक्तप्रकारः साधीयान् । अत एव यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वं कथं नोक्तमित्यपि समाहितम् उक्तक्रमेण निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, स्वमते च यद्रूपावच्छिन्नावशेषितहेतुविशिष्टपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वमिति यथाश्रुतदीधितिकारोक्तव्याप्तिविषयताशून्यत्वनिवेशाभिप्रायेणोक्तम् ।

परमार्थतस्तु—यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वमनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वस्यैव व्याप्त्यविषयकत्वपदेन विवक्षणीयतया ह्रदो निर्वह्नित्वादित्यादिस्थलीयप्रागुक्तव्यतिरेकिनिगमनेऽपि नातिव्याप्तिः । तत्र यद्रूपपदेन धूमव्यापकवन्ह्यभावत्वमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ।

तन्मन्दम् व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिजनकत्वमिति नव्यमते निगमनस्थतत्पदस्यापि साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षपरत्वावश्यकत्वेन तन्मते पक्षवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतुपरतत्पदघटितनिगमनस्यैवानङ्गीकारात् । अन्यथा साध्यान्वितपञ्चम्यर्थे निगमनस्थतत्पदार्थस्यायोग्यतयाऽनन्वयापत्तेरिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥ २१ ॥

यादृशपक्षसाधिका पक्षे यादृशयादृशविशिष्टार्थबोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यनिवर्त्यस्य संशयस्यानिवर्तको यस्तावतां बोधानामन्यतमो बोधस्तज्जनकत्वमिति शिरोमणिः । अधिकन्त्वित्यादिन्यायेन साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वमवगाहमानेऽपि निगमनादिजन्यबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकत्वस्याक्षततया निगमनाद्यतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वरूपमनतिरिक्तविषयकत्वं बोधविशेषणम् । तदर्थश्च तादृशतादृशविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावच्छेदकाविषयताशून्यत्वम् प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य स्वसमानाकारकानुमितौ सिद्धिविधया प्रतिबन्धकत्वात् तादृशानुमितेश्च सिषाधयिषाकालीनतादृशबोधा-

निवर्त्यतया तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यत्वादसंभव इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुधावनम्। प्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनकालीनविपरीतनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वमते प्रत्यक्षनिश्चयस्यापि तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यतयोक्तदिशाऽसंभव इत्यतः प्रत्यक्षसामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुधावनमिति भट्टाचार्येणोक्तम्।

न च ग्राह्यप्रत्यक्षनिश्चयात्मक—उदासीनसंशयस्यापि प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यत्वात् संशयत्वाच्च तादृशोदासीनसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्य प्रकृतप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽसत्त्वेन संशयपर्यन्तानुधावनेपि असम्भवतादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतानवच्छेदकसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वस्य विवक्षणीयत्वात्तथा चोदासीनसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वं प्रतिज्ञाजन्यबोधे नास्तीति नोक्तदोषः। न च संशयत्वस्यार्थसमाजग्रस्ततया न प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् प्रकारत्वावच्छिन्नप्रकारितायाः एव संशयत्वरूपतया प्रकारितात्वेन तस्यापि प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्। यद्यप्येवमपि स्मृतिनिवेशनेनैवोक्तदोषाणां वारणसम्भवे संशयत्वनिवेशो व्यर्थः। न च संशयसंशयत्वमादाय पर्यनुयोगस्तुल्य एवेति वाच्यम् स्मृतित्वस्य सर्वसिद्धजातितात्कतया तन्निवेशे संशयत्वमादाय पर्यनुयोगाभावात्तथापि स्मृति प्रत्यनुभवसामग्रीविधयाऽनुमितिविधया वह्निव्याप्यसाध्यकप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य प्रतिबन्धकतया तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताकान्यघटादिस्मृतिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया व्याप्यसाध्यकप्रतिज्ञाजन्यबोधे सत्त्वेनाव्याप्तिरतः संशयपदोपादानमित्यवधेयम्।

उपनयवारणाय लिङ्गाविषयक इति दीधितिग्रन्थः। अत्र लिङ्गाविषयकत्वानिवेशे निगमनेप्यतिव्याप्तिसंभवः तत्कथमुपेक्षितमित्याशंक्य वस्तुत इत्यादिना पक्षमुख्यविशेष्यकत्वनिवेशेपि गोत्वं सास्नाभाववत् गोत्वाभावादित्यादौ यत्र सास्ना तत्र गोत्वमित्यु-

दाहरणे पक्षमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव पक्षमात्र-मुख्यविशेष्यकत्वनिवेशे च विश्वपक्षकस्थले मात्रार्थाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव निवेशनीयम् । तथाच निगमनेऽननुषक्तपक्षेऽतिव्याप्तिर्न सम्भवतीति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥ २३ ॥

अथ पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वनिवेशेऽपि गोत्वपक्षककालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावहेतुकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यकव्यतिरेक्युदाहरणस्य यत्र गोत्वं तत्र गोत्वमित्याकारकस्य पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकबोधजनकस्यावारणमेव उक्तोदाहरणजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यताद्वयस्यैव पक्षतावच्छेदकीभूतगोत्वत्वावच्छिन्नत्वादिति । यदि च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यककालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावात्मकहेतुर्व्यभिचारी तस्य प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेन प्रतियोगिमत्यपि सत्त्वेन केवलान्वयित्वादतस्तत्र सदुदाहरणमेव नास्ति उक्तहेतौ साध्याभावे उक्तसाध्यस्य हेतुभावे सद्धेतुत्वेऽपि तत्र साध्यस्य केवलान्वयितया व्यतिरेकव्याप्त्यप्रसिद्ध्या व्यतिरेक्युदाहरणमेव नास्ति इति कुतोऽतिव्याप्तिरित्युच्यते तदापि समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावहेतुकसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकगोत्वाभावसाध्यकगोत्वपक्षकस्थलीय-यत्र गोत्व तत्र गोत्वमित्युदाहरणे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावसाध्यकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावहेतुकप्रमेयपक्षकस्थलीय-यत्र प्रमेयं तत्र प्रमेयमित्युदाहरणे चातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेत्,

अत्राहु,-उक्तोदाहरणवारणाय स्वातन्त्र्येण स्वनिरूपकत्व-स्वाभिन्नस्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतावदन्यत्वमपि बोधविशेषणं देयम् तथा चोदाहरणजन्यबोधस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताद्वयनिरूपकतया न तादृशविशेषणत्वमिति नातिव्याप्तिः । अत्र धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधे आलोकप्रकारतानिरूपिता या पर्वतत्वावच्छिन्न-

मुख्यविशेष्यता तन्निरूपिकत्वस्य अधिकन्त्वित्यादिन्यायेन तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यानिरूपकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वेन स्वपदेनालोकप्रकारतानिरूपितमुख्याविशेष्यतामादायाव्याप्तिः स्यादतः सामान्यतो मुख्यविशेष्यतावदन्यत्वमुपेक्ष्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्याविशेष्यतावदन्यत्वानिवेशः। द्वितीयसम्बन्धमध्ये स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशो स्वपदेन साध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादायोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यमतस्तन्निवेशः। तत्र स्वभिन्नत्वानिवेशे साध्यप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादाय सर्वत्रासम्भवः स्यादिति तन्निवेशः। स्वपदेनोपनयादिजन्यबोधीयपक्षमुख्यविशेष्यतामादायासम्भववारणाय प्रथमसम्बन्धनिवेशः। न च तथापि सास्नाभावसाध्यकगोत्वाभावहेतुकप्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणवारणाय पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वे धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः तज्जन्यबोधे पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्ना या आलोकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यता तन्निरूपकत्वसत्त्वादिति, पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टधर्मानवच्छिन्नमुख्याविशेष्यत्वानिरूपकत्वविवक्षणे च प्रमेयगोत्वत्वेन यत्र पक्षता पूर्ववद्गोत्वाभावस्य साध्यता हेतुता च तत्र यत्र गोत्वं तत्र गोत्वमित्युदाहरणातिव्याप्तिस्तज्जन्यबोधीयविशेष्यताद्वयस्यैव पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टगोत्वावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानवच्छिन्नपक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्य विवक्षितत्वात्। न चैवं प्रागुक्तोभयसम्बन्धघटकीभूतद्वितीयसम्बन्धघटकस्वभिन्नमुख्यविशेष्यतायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वमनिवेश्य स्वानवच्छिन्नत्वानिवेशेनैव धूमादालोकवान्पर्वतो वन्हिमानित्यादि—प्रतिज्ञायामव्याप्तेर्यत्र गोत्वं तत्र सास्ना इत्यादि प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणातिव्याप्तेश्च वारणसम्भवेन पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्याविशेष्यत्वानिरूपकत्वविशेषणं व्यर्थम्, तथासत्यननुषङ्गपक्षेऽपि निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वाद्विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य विशेषणान्तरस्य खण्डनासम्भवाच्च। द्वितीयसम्बन्धघटकस्वभिन्नमुख्यविशेष्यतायां स्वावच्छे-

दकावच्छिन्नत्वदलस्याखण्डाभावघटकतयैव सार्थक्यादिति ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वाविवक्षणान्न कापि दोषः । तादृशयत्किञ्चिद्विशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वञ्च स्वभिन्नस्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्ववत्त्वमतो नाननुगमः । सर्वत्रैव प्रतिज्ञायां स्वजन्यबोधीयप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतां स्वपदेनादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् । प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणजन्यबोधेऽननुषङ्गपक्षे निगमनजन्यबोधे चोक्तसम्बन्धेन न कदाचिदपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताऽस्तीति न तत्राऽतिव्याप्तिरिति युक्तमुत्पश्यामः ।

परे तु पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वे सति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकत्वस्य विवक्षितत्वान्न प्रागुक्तव्यतिरेक्युदाहरणातिव्याप्तिर्न वाऽननुषङ्गपक्षे निगमनातिव्याप्तिः । समानाधिकरणविशेष्यतायाश्चैक्यात् न धर्मितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतामादायासम्भव इत्याहुः ।

केचित्तु उदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वभानस्यावश्यकतया पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वपदेन पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया नोक्ताव्याप्तिः व्यापकत्वविशिष्टगोत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकयत्पदार्थवृत्तित्वप्रकारकोक्तोदाहरणजन्यबोधे पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकव्यापकत्वविशिष्टगोत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्यैव सत्वात् । न च साध्याभावव्यापकत्वं यत्पदार्थवृत्तित्वञ्चैकत्र द्वयमिति रीत्याऽवगाहमानव्यतिरेक्युदाहरणजन्यबोधमादायातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्याऽवयवजन्यबोधस्य स्वयमेव खण्डितत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥ २४ ॥

वस्तुतो लिङ्गं लिङ्गित्वं तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छि-

अस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगमकत्वौपयिकं यद्व्याप्तिविषयत्वं तच्छून्यत्वमर्थ इति शिरोमणिः।

अथात्र किमिदं तादृशगमकत्वौपयिकत्वमित्याशङ्क्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयत्वांशे प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणो यो धर्मस्तदवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वेनोदाहरणजन्यबोधीयहेतुव्यापकसाध्यविषयतायाः साध्याभावव्यापकहेत्वभावविषयतायाश्च सङ्ग्रहो बोध्य इति भट्टाचार्येणोक्तम्।

नन्वत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितादिचतुर्थीविषयतानिवेशेनैव सर्वत्र व्यतिरेकपरामर्शीयसांसर्गिकविषयत्वानिवेशेऽपि सामञ्जस्ये पञ्चमीविषयतानिवेशो व्यर्थ इति चेन्न व्याप्तिघटकाधिकरणं साध्यप्रकारेणैव परामर्शे भासते न तु अधिकरणत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य साध्यं भासते तथा च तदंशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तादृशचतुर्थीविषयतावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धेरिति तादृशपञ्चमविषयतानिवेशः। ननु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयतायामित्यादिनिवेशस्यापि सम्यक्त्वे तादृशचतुर्थविषयतां परित्यज्य मुख्यविशेष्यताघटितपञ्चमविषयतानिवेशो व्यर्थ इति चेन्न गोत्वाभावव्यापकसाध्याभाववृत्तिगोत्वाभावः सास्नाभाववान् गोत्वाभावव्यापकसास्नाभाववृत्ति गोत्वाभावादित्यादिस्थलीयप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य सास्नाभावव्याप्यगोत्वाभावव्यापकसास्नाभाववृत्तिगोत्वाभाववान् गोत्वाभावव्यापकसास्नाभाववृत्तिगोत्वाभाव—इत्याकारकपरामर्शीयपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतात्मकहेतुविषयतानिरूपितविषयताघटितहेतुतावच्छेदकान्तःपातिसास्नाभावविषयतात्मकचतुर्थविषयतांशे तादृशं यत् गोत्वाभावव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितत्वविशिष्टसास्नाभावविषयतात्वं तदवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वेन तादृशप्रतिज्ञायामव्याप्तेरिति। यदि च तादृशीपञ्चमविषयतानिवेशेऽप्युक्तरीत्या हेतुतावच्छेदकसास्नाभावविषयतायां सांसर्गिकविषयताघटितपञ्चमीविषयतात्मक-

तादृशप्रतिज्ञायामव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वाव्यापकत्वं निवेश्यम्, एवं सति चतुर्थविषयतानिवेशकल्पेऽपि प्रतिबन्धकतायां प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयत्वाव्यापकत्वाविवक्षणेनैव तादृशप्रतिज्ञायामव्याप्तिवारणसम्भवे पक्षमुख्यविशेष्यताघटितपञ्चमविषयतानिवेशो व्यर्थ इत्युच्यते तदा ह्रदो निर्धूमो निर्वह्नित्वादित्यादिस्थलीय–यो यो धूमवान् स वह्निमानित्याकारकव्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिः तादृशोदाहरणजन्यज्ञानस्य धूमव्यापकवह्न्यभाववान्ह्रद इत्याकारकपरामर्शीय—हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताघटितकिञ्चिद्धर्मव्यापकत्वविशिष्टचतुर्थविषयत्वाप्रसिद्ध्या धूमव्यापकवह्न्यभावाभावप्रतियोगिवन्ह्यभाववान् ह्रद इत्याकारकपरामर्शीयतादृशी या चतुर्थी विषयता तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयताशून्यत्वात्। यदि च धूमव्यापकवह्निप्रतियोगिवन्ह्यभाववान् ह्रद इत्याकारकपरामर्शात्मकप्रकृतहेतुकानुमितिजनकज्ञानीयहेतुतावच्छेदकीभूतवन्ह्यभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविषयतात्मकचतुर्थीविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य उक्तोदाहरणजन्यबोधविषयतायां सत्त्वेन नोक्तोदाहरणेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते तदाऽऽलोकव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमकालीनपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयप्रतिज्ञायामव्याप्तिस्तज्जन्यबोधस्य तदीयपरामर्शीयपक्षतावच्छेदकघटकहेतुविषयताघटितचतुर्थविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वात्, तादृशपञ्चमविषयतानिवेशनमिति।

ननु प्रकारत्वविषयत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य स्वमते स्वीकरणीयतया 'पक्षमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयते'त्यादिग्रन्थस्य पक्षमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयत्वावच्छिन्नविषयतायां तात्पर्यं विवक्षणीयम्। एवं सति व्यतिरेकपरामर्शीयमुख्यविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयतया सहावच्छेदकावच्छेद्यभावविरहेण तादृशधर्मपुरस्कारेण व्यतिरेकव्याप्तिघटकविषयताया धर्तुमशक्यत्वात् व्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति पूर्वपक्षः।

अत्रेदं समाधानम्—स्वानिरूपितत्व—स्वानिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वेन तृतीयादिविषयता निवेशनीया । स्वपदं पक्षमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतापरं । सा च सांसर्गिकविषयता प्रकारतारूपा वा । यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत—इत्याकारकपरामर्शीयधूमनिष्ठप्रकारता स्वपदेन ध्रियते तत्र वृत्तित्वप्रकारताया द्वितीयसम्बधविरहादेव निरुक्तभेदवत्त्वसम्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं सुलभम् । यत्र वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत—इत्याकारकपरामर्शीयसांसर्गिकविषयतात्वपदेन तत्र हेतुप्रकारतायाः प्रथमसम्बन्धविरहेण निरुक्तभेदवत्त्वसम्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं सुलभम् । तथा च सांसर्गिकविषयतया सहावच्छेद्यावच्छेदकभावविरहेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

अथ वा स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वान्यतरसम्बन्धेन द्वितीयविषयतावैशिष्ट्यं तृतीयविषयितायां विशेषणीयमिति सांसर्गिकविषयतयाऽवच्छेद्यावच्छेदकविरहेपि न क्षति भावः।

अथवा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयता विशिष्टविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टविषयता पञ्चमविषयतापदेन विवक्षणीया। विषयतावैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्यस्वावच्छेद्यत्वान्यतरसंबन्धेन तथाच वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत-इत्यादिपरामर्शीयपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारताविशिष्टधूमनिष्ठविशेष्यता-तन्निरूपितवृत्तित्वप्रकारताविशिष्टवृत्तित्वविशेष्यता एवम्प्रकारेण पञ्चमी विषयता ज्ञेया। तथा वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत इति-व्यतिरेकपरामर्शीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितसांसर्गिकविषयताविशिष्टस्वात्मकसंसर्गविषयता—तन्निरूपितहेतुप्रकारताविशिष्टहेतुविशेष्यता एवं क्रमेण च ज्ञेयेति विभावनीयम् ।

ननु वन्ह्यभावव्यापकाभावकालीनः पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिस्तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य तत्स्थलीयवन्ह्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमवान् पर्वत-इत्याकारकपरामर्शीयसांसर्गिकवि-

षयताघटिताभावविषयतात्मकपञ्चमविषयत्वांशे विशेषणविधयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण यद्वह्न्यभावव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितत्वसहिताभावविषयतात्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वादिति पूर्वपक्षः ।

अत्रेदं समाधानम्—व्यतिरेकपरामर्शे हेत्वभावत्वेनैव साध्याभावव्यापकत्वं भासते न त्वभावत्वेनैव तथासति तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य तादृशपञ्चमविषयत्वांशे विशेषणविधयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यत्साध्याभावव्यापकत्वविषयत्वानिरूपितत्वविशिष्टहेत्वभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वं तदवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयताविरहेण तादृशप्रतिज्ञायां नाव्याप्तिरिति । न चाभावत्वावच्छेदेन वह्न्यभावव्यापकत्वाभाववत्ताबोधप्रतिबन्धकताया अपि तादृशव्यतिरेकपरामर्शीयसाध्याभावव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितहेत्वभावत्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नतादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य साध्याभावव्यापकत्वप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतायां सत्त्वेन तादृशप्रतिज्ञायामव्याप्तिर्दुर्वारणीयेति वाच्यम् तादृशपञ्चमविषयतांशे विशेषणविधयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणयद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकतावच्छेदकताकत्वेन प्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वात् तथाच प्रकृते तादृशी साध्याभावव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितहेत्वभावत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतैवातो न दोष इति । न च प्रतिबन्धकतायां तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वेनानवच्छिन्नतया तादृशपञ्चमविषयत्वांशे विशेषणभूततादृशधर्मप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिविरहेण तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन प्रतिबन्धकताया निवेशयितुमशक्यतयोक्ताव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् भट्टाचार्यमते तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालित्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकज्ञानान्यज्ञानस्यैव निश्चयत्वरूपत्वात् । तथाच प्रकृते तादृशपञ्चमविषयतानिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां तादृशपञ्चमविषयत्वांशे विशेषणविधया तादृशं यत्तद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकत्वं तत् सुलभमिति ध्येयम् ॥

ननु विशिष्टाभावादिकमादाय सर्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितया व्यापकत्वाप्रसिद्ध्या व्यापकतावच्छेदकताया अवश्यं विवक्षणीयतया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नि-त्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शस्यै-वानुमितिहेतुत्व विवक्षणीयम् । एवंसति वह्नित्वावच्छिन्नविषयताया एव पञ्चमविषमत्वात्तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्ध्याऽन्वय्युदाहरणेऽतिप्रसङ्गः । न च शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमिति—वह्नित्वत्वादिनावह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमित्योर्जनकज्ञानवैलक्ष-ण्यानुरोधेन यत्र परामर्शे सामानाधिकरण्यघटकाधिकरणांशे शु-द्धवह्नित्वादिना वह्निर्भासते तस्यैव शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताका-नुमितिहेतुत्वं विवक्षणीयम् तथाच धूमव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वव-द्वह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शस्य शुद्धवह्नि-त्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिहेतुतया तादृशी या शुद्धवह्नित्वत्वाव-च्छिन्नवह्नित्वप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतात्मकपञ्चमी-विषयता तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वप्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थलीय यो यो धूमवान् स वह्नित्वव-त्वानित्युदाहरणेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । विशिष्टसाध्यतावच्छेद-कपरामर्शीयतादृशपञ्चमविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अप्रसि-द्धत्वात् ।

अत्रेद समाधानम्—साध्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि ज्ञानस्य वह्नित्वावच्छिन्नमवृत्ति इत्याकारकबुद्धिं प्रति विरोधित्वात् तथा च प्रकृते तादृशपञ्चमविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रसिद्ध्या लक्ष-णसमन्वय इति चिन्त्यम् ॥ २५ ॥

इतिश्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितम्
अवयवप्रकरणम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सटिप्पणं

गादाधरीसामान्यनिरुक्ति-क्रोडपत्रम् ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ ॐनमः सरस्वत्यै ॥

अत्रानुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बधित्वेन अनुमितितत्कारणज्ञानपरामिति शिरोमणिः ॥ अत्र निरूपकत्वं यदि प्रतियोगित्वं तदा कार्यस्य कार्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसङ्ग्रहः । अतः सम्बन्धिपदं सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मकस्य निरूपकत्वस्य लाभाय । अत्र पर्वतो वह्निमान् ह्रदश्च तथा इत्यादि–समूहालम्बनानुमितिविरोधिह्रदनिष्ठवह्न्यभावादिरूपबाधादेः पर्वतादौ धूमादिना वह्न्यादिसाधने दोषताप्रसङ्ग इत्यादिदूषणं द्वितीयकल्पानुसरणबीजमुक्तं भट्टाचार्य्यैः ॥

अत्रेदमालोचयामः । अथ स्वावच्छेदकत्वस्वनिरूपितकारणतावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यताविशिष्टं यद्विषयत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशे नैष दोष इति पूर्वकल्पस्यैव निर्दोषत्वे कल्पान्तरानुसरणं निर्बीजमेनि चेन्न, एवमपि एकत्र द्वयमिति–रीत्या वह्निव्याप्यधूमघटवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शविरोधिज्ञानविषये घटाभाववत्पर्वते वह्निव्याप्यधूमघटोभयाभाववत्पर्वते चातिव्याप्तिरिति । न च निरुक्तान्यतरसम्बन्धेन तादृशकार्यताविशिष्टान्यविषयताशून्यज्ञानीयत्वस्य प्रतिबध्यताविशेषणत्वे नोक्तदोष इति वाच्यम् । परामर्शव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे पक्षसाध्यादिविषयतायाः प्रयोजकविरहेण कार्यतावच्छेदककोटावप्रवेशकल्पे बाधादेरसंग्रहापत्तेः बाधनिश्चयप्रतिबध्यतायां तादृशविषयताशून्यज्ञानीयत्वाभावादिति । एतेन प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयत्वावच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्य भट्टाचार्योक्तदूषणवारणमित्यपि निरस्तम् ।

यत्पक्षकयत्साध्यकस्थले एकेनैव लिङ्गेनानुमितिस्तत्र प्रकृतपराम-र्शाव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेन व्यभिचारा-दावव्याप्तेश्च । न च प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वव्यापक-प्रतिबध्यत्वम् यच्च प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकपरामर्शत्वव्यापकप्रति-बध्यत्वम् एतदन्यतरनिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशे न कोपि दोष इति वाच्यम् व्यापकत्वादेर्द्विधा निवेशेन गौरवादित्यालोच्य प्रकृत-पक्षसाध्यप्रकारकप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुप्रकारकसमूहालम्बना-नुमितित्वव्यापकत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्य कल्पान्तरानुसरण दीधितिकृता कृतम् । न चैतत्कल्पेऽपि वन्हिव्याप्याभाववत्-ह्रदादावतिव्याप्तिस्तस्य हेतुमत्ताग्रहाविरोधितया स्वरूपासिद्ध्यना-त्मकत्वादिति वाच्यम् । तस्यापि व्याप्यत्वासिद्धित्वेन लक्ष्यताया असिद्धिग्रन्थे "पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यो हेतुः हेतुमान् पक्षः इत्याकारकानुमितेः प्रकृते निवेशवारणसम्भवादिति बोध्यमिति" मथुरानाथेन स्वीकृतत्वात् । आचार्यमतावलम्बनतोऽप्यनिस्ताराच्च । यत्तु प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतासाक्षात्कार-त्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतावाद्विषयत्वाव-च्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्यमतः पूर्वकल्पेऽव्याप्त्यतिव्याप्त्यनवकाशेन कल्पान्तरानुसरणं निर्बीजमिति । तन्न तथाविधसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति अनुमित्यात्मकसम्बन्धिव्यक्तिसाक्षात्कारत्वेन परामर्शात्मकसंब-न्धिव्यक्तिसाक्षात्कारत्वेन च हेतुत्वं सम्बन्धिद्वयसाक्षात्कारस्य वाच्य-म् । अतोऽनुमितिविषयतायाः परामर्शविषयतायाश्च तथाविधसाक्षा-त्कारत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकविषयतात्वाभावात् तादृशाविषय-तावद्विषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताकप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताप्र-सन्यत्वाद्बाधादावव्याप्तितादवस्थ्यात् । किञ्चानुमित्यादिविषयतायाः तथाविधसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकविषयतात्वेऽप्येकत्र द्वयमिति रीत्या प्रागुक्तज्ञानमादाय घटाभाववत्पर्वतादावतिव्याप्तितादवस्थ्या-त् । न च तथाविधसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकविषयत्वाभाववद्वि-षयताशून्यज्ञानीयप्रतिबध्यतानिवेशे न कोपि दोष इति वाच्यम् एवमपि परामर्शादिविषयतात्वेन घटादिविषयत्वावगाहिनो निरुक्तसम्बन्धि-द्वयसाक्षात्कारस्यापि तथाविधकार्यतासाक्षात्कारजनकतया घटादि-विषयताया अपि तादृशजनकतावच्छेदकविषयतात्वेन घटाभाववत्-

त्पर्वतादावतिव्याप्तिरिति कृतं पल्लवितेन ॥ १ ॥

स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तत्तन्निरूपकत्वं सर्वांशे भ्रमभिन्नत्व भट्टाचार्येण निवेशितम्(१)।

अथात्र स्वाधिकरणवृत्तित्वं स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् अन्यथा संयोगेन वन्हिमान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्यापि प्रमात्वापत्तेः वह्न्यादेः कालिकादिसम्बन्धेन ह्रदादिवृत्तित्वादिति। एवञ्च गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् इति ज्ञानस्य संयोगेन गुणो गुणवान् इति ज्ञानस्य च प्रमात्वापत्तिः। आद्ये विशेष्यवृत्तिपदार्थस्य विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमेन सत्तावृत्तिगुणवृत्तित्वाभावस्य विशिष्टसत्तायामभावात्। द्वितीये च स्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन गुणवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति। न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व-एतदुभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव सर्वांशे याथार्थ्यं वाच्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम्। एवमपि रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकमिदं रजतमित्यादिज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वापत्तिः। तत्र स्वावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या स्वपदेन रजतत्वप्रकारताया धर्तुमशक्यत्वात्। न च स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव भ्रमभिन्नत्वं वाच्यम्, गुणादौ विशिष्टसत्तात्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य तन्नियामकीभूतविशिष्टनिरूपितसमवायस्वरूपावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वघटितदर्शितोभयसम्बन्धेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविषयताकत्वेन निर्वाहः, रङ्गे स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यापि दर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालित्वात्

(टि०)[१] अथात्र स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वं स्वव्यधिकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं नतु तादृशप्रकारावच्छिन्नत्वं विशेष्यतायां प्रकारावच्छिन्नत्वोपगमे घटावच्छिन्नविशेष्यकवह्निमत्ताबुद्धिम्प्रति वन्ह्यभाववद्घटत्वानित्याकारक—एकत्र द्वयमिति रीत्या निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः। तस्यापि घटावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकत्वात् अत एवाऽवयवग्रन्थे गन्धनिष्ठस्य गन्धत्वांशविशेष्यत्वस्य गन्धत्वानवच्छिन्नत्वादित्युक्तं जगदीशेनेति ध्येयम्।

भ्रमत्वनिर्वाह इति वाच्यम् । तावतापि विषयितासम्बन्धेन प्रकारत्वेन घटत्वानवगाहि–घटत्वत्वेन घटत्वावगाहि–ज्ञानधर्मिकस्य विषयतया घटत्वत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानस्य स्वावच्छेदकीभूतविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वघटितदर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालित्वात् भ्रमत्वापत्तेः। एवं विषयितया प्रकारत्वेन घटत्वावगाहिज्ञाने विषयितासम्बन्धेन प्रकारत्वावच्छिन्नत्वाभावासत्त्वेन तद्धर्मिकस्य विषयितासम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकभ्रमस्य दर्शितोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताऽव्याप्तत्वात् यथार्थत्वापत्तेश्चेति ।

मैवम् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व—स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशून्यत्वे सति स्वनिरूपितत्व–स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतात्ववत्त्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टनिरवच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वस्य सामान्यतो भ्रमभिन्नत्वपदेन विवक्षितत्वात् । तादृशाधिकरणतात्ववत्त्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन ग्राह्यम । स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठनिरवच्छिन्ननिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन ग्राह्यम् स्वरूपतो घटत्वानवगाहि—घटत्वत्वेन घटत्वावगाहि–ज्ञानधर्मिकस्य विषयतया घटत्वत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानस्य प्रमात्वसम्पादनाय प्रकारतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशः । प्रकारत्वेन घटत्वावगाहिज्ञानधर्मिकस्य विषयतया स्वरूपतो घटत्वप्रकारकभ्रमस्य प्रमात्वापत्तित्ववारणाय सम्बन्धघटकनिरूपकतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशः(१) ॥

(टि०) [१]वस्तुतस्तु स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व-स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन विशेषणताविशिष्टविशेष्यत्वानिरूपकत्वे सति स्वनिरूपितत्वस्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतात्ववत्त्वोभयसम्बन्धेन विशेष्यताविशिष्टनिरवच्छिन्नविशेषणत्वानिरूपकत्वमेव भ्रमभिन्नत्वं वाच्यम । स्वावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्वञ्च निरवच्छिन्नाधिकरणत्वम् । तेन कपिसंयोगवान् वृक्ष इत्यस्य न भ्रम-

अथ यद्रूपपदेन किं धर्तव्यम्? तत्र यदि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वन्ह्यभावविशिष्टह्रदत्वमुच्यते तदा धर्मितावच्छेदकविधया ह्रदत्वानवगाहिनि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वह्न्यभाववद्ह्रदत्ववानित्यादिज्ञानेऽपि यद्रूपावच्छिन्नविषयतायाः सत्त्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसम्भवः स्यात्। यदि च वह्न्यभावह्रदत्वोभयं गृह्यते तदा एकत्र द्वयमिति रीत्या तदुभयावगाहिज्ञाने तदुभयविशिष्टनिरूपितविषयतायाः सत्त्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितयाऽसम्भवः स्यात् इति चेत्,—

अत्र केचित् यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नविषयत्वाभावकूटवत्ज्ञानीयस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत् यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वं लक्षणम्। यद्रूपपदेन वह्न्यभावह्रदत्वोभयादिकमेव धर्तव्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने यद्विषयत्वं तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत् इति तद्व्युदासः। वन्ह्यभावरूपैकदेशेऽपि नातिव्याप्तिः वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयत्वे वह्न्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नानिरूपितत्वं वर्तत इति तादृशोभयावच्छिन्ननिरूपिताविषयत्वाभाववत् यत्केवलं वन्ह्यभावविषयकं ज्ञानं तदीयविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात्। एवञ्च जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानवारणाय अव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं स्वतन्त्र नास्ति पाषाणमयत्ववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिवारणाय अनतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेश इत्याहुः।

(टी०)त्वापत्तिः। प्रकारतास्थले विशेषणतानिवशात् मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगवानित्यादिज्ञानस्य वृक्षः सत्ताप्रतियोगिकसम्बन्धेन द्रव्यत्ववानित्यादिज्ञानस्य च न भ्रमत्वानुपपत्तिः। ससर्गसंसर्गतावच्छेदकादेः प्रकारत्वासत्त्वेऽपि विशेषणताया विशेष्यतायाश्च सर्वजनानुभवसिद्धत्वादिति। अतएव प्रतियोगितायां प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वं संसर्गप्रकारसाधारणविशेषणविशेष्यभावस्यैव भ्रमत्वघटकत्वात्। अन्यथा स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतयाऽखण्डसम्बन्धेन प्रमेयस्याभावधर्मिणि अन्वयासम्भवेन भ्रमत्वानुपपत्तिरिति व्याप्तिपञ्चकग्रन्थे जगदीशेनोक्तमिति ध्येयम्॥

तदसत् । गोत्वाभावो गोत्ववानित्याकारकभ्रमात्मकज्ञानीयविषयितामादाय गोत्वाभावेऽतिव्याप्तिः गोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयितायां गोत्वाद्यनिरूपितत्वासत्त्वात् ।

परेतु ह्रदाद्यंशे ह्रदत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावघटित वह्न्यभाववद्ध्रदत्वमेव यद्रूपपदेन वक्तव्यम्। एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने च ह्रदत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविशिष्टस्वरूपस्य संसर्गत्वं न स्वीक्रियते किन्तु ह्रदत्वादिधर्मितावच्छेदककज्ञान एवेति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य प्रकारसम्बन्धांशे नियतत्वादिति प्राहुः ।

केचित्तु वह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वादिकमेव यद्रूपपदार्थ इति ।

तदपि न, पर्वतो वह्न्यभाववानित्यादिभ्रमविषयपर्वतादावतिव्याप्तिः । यदि च तादृशधर्मितावच्छेदकतापन्न वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिकं तदेव यद्रूपपदेनोच्यते तदा नोक्तदोष इत्यवधेयम् ।

नव्यास्तु प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावृत्तिरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकविषयतानिरूपकतावच्छेदकताश्रयत्वमेव यद्रूपं तादृशरूपवत्त्वं वा समुदितलक्षणार्थः । प्रतिबन्धकतावृत्तित्वं च स्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन बोध्यमिति प्राहुः ॥ २ ॥

यद्विषयकत्वेन यादृशविशिष्टविषयकत्वेन तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावादौ सद्धेत्वादिनिष्ठे नातिप्रसङ्ग इति शिरोमणि. । यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोपगमे पर्वतविशेषणकवह्न्यभावज्ञानस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासंसर्गावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठप्रकारताकत्वेन विरोधित्वात्तेन सम्बन्धेन पर्वतादिमत्तायाः पर्वतमहानसान्यतरत्वादिरूपसद्धेतौ सत्त्वेऽपि प्रकृतधूमादिहेतावसत्त्वात्तत्र दुष्टत्वव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेष्यकेत्युक्तमिति गादाधरी(१) ।

(टि०) (१) ननु सामानाधिकरण्येन वह्निसाध्यकस्थले पर्वतत्व-

अथ यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोपगमे धूमत्ववान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादेर्दुष्टत्वानुपपत्तिः(१) स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वाभावप्रकारकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतया तेन सम्बन्धेन धूमत्वाभावादेर्धूमादावसत्त्वात्। न च धूमत्वे पर्वतावृत्तित्वप्रकारकज्ञानस्यापि विरोधितया समवायसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावादेः स्वरूपसम्बन्धेन धूमादौ सत्त्वान्न तत्र दुष्टत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तावतापि रूपत्ववान्पर्वतो वह्निमान् तद्रूपादित्यादौ दुष्टत्वानुपपत्तेः। यदि च रूपत्वनिष्ठाधेयतायां पर्वतनिरूपितत्वाभावस्यापि अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-

---

(टि०)व्यापकवह्न्यभावप्रतियोगिकस्वरूपसंबधस्यैव दोषघटकतया तत्सन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धेन पर्वतादिमत्तायाः पर्वतमहानसान्यतरत्वादिसद्धेतौ सत्त्वेऽपि इति ग्रन्थः कथं संगच्छत इति चेत्, अत्र केचित्–तत्पर्वतपक्षकस्थले एव तादृशस्योक्तत्वादिति। तत्तुच्छम् प्रसिद्धस्थलपरित्यागापत्तेः। धर्मिविशेषनियन्त्रितप्रतिबध्यप्रतिबन्धकत्वमत एवोक्तत्वात् तन्मतव्यापकताया अनावश्यकत्वादिति प्राहुः। परेतु पर्याप्त्यनिवेशात्केवलस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन तादृशान्यतरत्वे प्रसिद्धसंभवादित्याहुः। तदप्यसत् तथासति धूमादावपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विहाय केवलाधेयतासंबन्धेन पर्वतादिमत्तायाः संभवात् पक्षाविशेष्यकभ्रमेत्यादिग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात्। वस्तुतस्तु प्रकारतावच्छेदकसंबन्धे उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकप्रकारप्रतियोगित्वमिव उद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंम्बन्धे प्रकारव्याप्यउद्देश्यतावच्छेदकप्रतियोगिकत्वं भासते अवच्छेदावच्छेदकस्थले साध्यव्यापकत्वानतिरिक्तत्वविशिष्टपक्षतावच्छेदकताघटकसंसर्गावच्छिन्नस्य विशेष्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तित्वे इत्यादिनाऽनुमितिग्रन्थे जगदीशेनोक्तत्वात्। तथा च केवलस्वरूपस्यैव भानान्नासङ्गतिरिति ध्येयम्॥

(टि०) (१) इदन्तु कालिकसम्बन्धेन साध्यहेतुकाभिप्रायेण अन्यथा प्रतिबन्धकभ्रमविषयवह्न्यभावमादाय दुष्टत्वव्यवहारस्य नानुपपत्तिरिति ध्येयम्॥

प्रकारत्वात् तमादाय दुष्टत्वोपपत्तिः, तदापि निरूपकत्वसम्बन्धेन पर्वतानिरूपिताधेयत्वनिरूपिताधेयत्ववान् पर्वतो वह्निमान् वाच्यत्ववान्वा पर्वतनिरूपिताधेयत्वादित्यादौ दुष्टत्वानुपपत्तिः तत्र निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकताद्दशपक्षतावच्छेदकाभावस्य ताद्दशपक्षतावच्छेदकानिष्ठनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावस्य ताद्दशपक्षतावच्छेदकनिष्ठाधेयतायां पर्वतनिरूपितत्वाभावस्य च प्रकृतहेतावसत्त्वादिति । न च तत्रापि पक्षनिष्ठाधिकरणतायां ताद्दशपक्षतावच्छेदकनिरूपितत्वाभावस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारत्वात् तद्वत्त्वस्य च हेतौ सत्त्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तावतापि पर्वतताद्दशाधेयत्वान्यतरत्वस्य पक्षतावच्छेदकप्रकृतहेतौ ताद्दशान्यतरानिरूपितत्वाभावादेरसत्त्वाद् दुष्टत्वानुपपत्तिरेवेति चेत् । रूपत्वाभावव्याप्यः पर्वतवृत्तिरित्याकारकज्ञानप्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय तद्रूपस्य दुष्टतासम्भवात् । एवं ताद्दशाधेयत्वाभावव्याप्यः पर्वतवृत्तिरित्यादिज्ञानप्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय तत्रापि दुष्टतासम्भवादिति । नचैवं वन्ह्यभावव्याप्यः पर्वतवृत्तिरित्यादिपक्षाविशेषणकज्ञानप्रकारतापन्नपर्वतवृत्तित्वादिकमादाय वह्निमान् धूमादित्यादिप्रसिद्धधूमादिहेतावपि दुष्टत्वप्रसक्तौ तद्ग्रन्थस्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । तावतापि बाधभ्रमस्थले पक्षविशेष्यकभ्रममादाय प्रसिद्धधूमादौ दुष्टत्वापत्तिः सम्भवतीति अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन तद्ग्रन्थोक्तिः सम्भवतीति ध्येयम् ।

केचित्तु दुष्टतास्थले ताद्दशपक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षनिष्ठभेदप्रतियोगित्वबुद्धेरपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टग्रहविरोधितया ताद्दशप्रतियोगित्ववत्तामादाय दुष्टत्वसम्भवान्नानुपपत्तिरित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

जातिमान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानमादाय वह्न्यभाववद्धदादावसम्भववारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्व याद्दशविशिष्टविषयकनिश्चये निवेशितं भट्टाचार्येण ।

अथ ह्रदत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसाध्यतास्थले ह्रदत्वावच्छेदेन वह्न्यभावादेरेव दोषतया जातिमान् वह्न्यभाववानि-

त्यादिज्ञाने ह्रदत्वव्यापकवह्न्यभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धघटितवह्न्यभाववद्ध्रदत्वविशिष्टविषयिताया असत्त्वेन तत्र लक्षणगमनात्कथमसम्भव इति। न च जातिमान्वह्न्यभाववानितिज्ञान एव यत्र ह्रदत्वव्यापकवह्न्यभावप्रतियोगिकः स्वरूपसम्बन्धो भासते तज्ज्ञानमादाय तत्रापि लक्षणगमनासम्भव इति वाच्यम्। भट्टाचार्येण एकदेशव्यापकतानभ्युपगमेन जातिधर्मितावच्छेदकज्ञाने शुद्धह्रदत्वव्यापकत्वस्य संसर्गतया भानासम्भवादिति चेन्न उक्तस्थलेपि प्रकारीभूतवह्न्यभावत्वांशे प्रमेयत्वाद्यवगाहि-ह्रदो वह्निप्रमेयत्वविशिष्टवत्वानित्यादिज्ञानमादाय तत्रापि लक्षणगमनासम्भवादिति ध्येयम्(१)।

अथ यादृशविशिष्टविषयकज्ञाने अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशेऽप्यभावत्वेन ह्रदत्वावगाहि-अभाववान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानवारणमशक्यम्। अभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्य वह्न्यभाववद्ध्रदत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् यद्रूपपदेनाभावत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात्। वह्न्यभाववदभाववत्त्वस्य धर्तुं शक्यत्वेऽपि तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्याभावत्वेन ह्रदत्वावगाहि-निरुक्तभ्रमे सत्त्वादिति। न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वं निवेश-

---

(टि०)(१) नव्यास्तु परामर्शे यद्धर्मव्यापकत्वं हेतुससर्गांशे भासते तद्धर्मव्यापकसम्बन्धेनानुमितिः फलम्। तथा च जातिमान् वह्न्यभाववानिति निश्चयमादाय लक्षणगमनासंभव इति प्राहुः। वस्तुतस्तु ह्रदत्वादिव्यापकवह्न्यभावादिप्रतियोगिकस्वरूपादिसंसर्गांशे प्रमेयत्वावगाहि-तादृशसंसर्गतावच्छेदकांशे प्रमेयत्वावगाहि वा वह्न्यभाववान्ह्रद इत्यादिज्ञानमादायासंभवो बोध्यः। एवञ्च वह्नीयप्रमेयत्वविशिष्टवह्नान् ह्रद इति ज्ञाने प्रमेयत्वविशिष्टवह्न्यभावत्वादिरूपधर्मेणैव व्यापकत्वं भासते न तु केवलवह्न्यभावत्वादिना भट्टाचार्येणाग्रे एतद्ग्रन्थे एव तथा वक्ष्यमाणत्वादित्युक्तावपि नासंगतिरिति ध्येयम्।

नीयम् तथा चाभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेवेति तादृशविषयताशून्यत्वं नोक्तज्ञानस्येति वाच्यम्। अभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतायाः वह्न्यभाववद्ध्रदविषयकज्ञानेपि सत्त्वेन तादृशविशिष्टविषयकत्वाव्यापकत्वाभावेन यद्रूपपदेनाभावत्वादेर्धर्तुमशक्यत्वात्। यदि च यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्य निवेशान्न दोषः यतो वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितत्वं न वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानीयाभावत्वावच्छिन्नविषयतायां किन्तु अभाववान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयाभावत्वावच्छिन्नविषयतायामेवेति तज्ज्ञानव्युदास इत्युच्यते तदा तादृशरीत्या गोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्य गोत्वाभावत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशविषयताशून्यत्वस्य गोत्वाभावो गोत्ववानिति ज्ञानेऽसत्त्वेन तादृशभ्रममादाय गोत्वाभावादावतिव्याप्तिविरहेण वक्ष्यमाणसामान्यपदव्यावृत्त्यसङ्गतेः। एतेन भ्रमसामान्यभिन्नत्वं निवेश्य अभाववान्वह्न्यभाववानिति ज्ञानवारणमित्यपि परास्तम्। एतल्लक्षणस्य यथार्थत्वाघटितत्वेन एतत्कल्पे तस्यानुपादेयत्वाच्च। न च यादृशविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशविषयतात्वावच्छिन्नविषयताशून्यत्वविशेषणन्देयम्, तथाच वह्नित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यतात्वरूपनादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्म्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेन उक्तज्ञानव्युदास इति वाच्यम्। एवमपि सामान्यपदव्यावृत्त्यसङ्गतेः गोत्वविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितगोत्वविषयतात्वस्य तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञाननिरूप्यनिरूपकभावापन्नह्रदत्वादिनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-

पितावि‌शेष्यतात्वरूपस्य जातित्वेन रूपेण ह्रदत्वावगाहिज्ञाननिष्ठ-ताहशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेनास-म्भवापत्तेश्च ।

मैवम् । स्वाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वनिष्ठप्रकारताकत्व-स्वाश्रयनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वनिष्ठप्रकारताकत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वेन स्वाश्रयाभाववद्वृत्तित्व–स्वनिरूपितत्वोभयस-म्बन्धेन अवच्छेदकताविशिष्टविषयताशालिज्ञानान्यत्वेन वा यादृश-विशिष्टविषयकनिश्चयस्य विशेषणीयतया अभाववान्वह्न्यभाववानि-त्यादिज्ञानवारणसम्भवादिति ।

केचित्तु यथाश्रुताव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वस्य निवेशो जा-तिमान् वह्न्यभाववानित्यादि–ज्ञानव्यावर्तनेऽप्यभाववान्वह्न्यभाव-वानित्यादिज्ञानवारणासम्भवः । एव जातिमान् वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववज्जातिमत्‌ह्रदादिरूपबाधेऽव्याप्तिश्चालनीयन्यायेन सर्वा-सामेव वह्न्यभाववज्जातिमद्विषयितानां ताहशबाधविषयित्वाव्या-पकत्वेन ताहशविषयिताशून्यत्वस्योक्तबाधविषयकज्ञानेऽसत्त्वात् अतो यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितयत्किञ्चिद्विषयिताविशिष्टनिश्चयत्व-व्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वं लक्षणं वाच्य-म् । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्या-प्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियो-गितावच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन । यत्किञ्चिद्विषयतायां यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितत्वं च यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव तेन वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानीयवह्न्यभाववत्‌ह्रदत्वावच्छिन्न-विषयिताया अपि ह्रदत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वेन यत्किञ्चित्पदेन ताहशविषयित्वमादाय शुद्धह्रदे नातिव्याप्तिः । जातिमान् वह्न्यभा-ववानित्यादिज्ञानविषयित्व च वह्न्यभाववद्‌ह्रदत्वावच्छिन्ननिरूपि-तयत्किञ्चिद्विषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकवि-षयताशालिवह्न्यभाववान् ह्रद—इत्यादिज्ञानवृत्तिभेदप्रतियोगि-तावच्छेदकमेवेति तच्छून्यत्वं न जातिमान्वह्न्यभाववानि-त्यादि ज्ञाने किन्तु वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिनिश्चय एवेति ताह-शनिश्चयव्यापकत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायामक्षतमेवेति य-त्किञ्चित्पदेन ह्रदो वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानीयविषयतामादाय

बाधादौ लक्षणसमन्वयः । एवं जातिमान्वह्निमानित्यादावपि वह्न्य-भाववज्जातिमदादौ नाव्याप्तिः । जातित्वेन यत्किञ्चिज्जात्यवगाहि-वन्ह्यभाववज्जातिमदित्यादिज्ञानीयविषयताया एव यत्किञ्चिद्विषय-पदेनोपादेयतया तादृशविषयिताविशिष्टनिश्चयत्वव्यापकत्वस्य प्र-तिबन्धकतायामक्षतत्वात् ।

अथवा यत्किञ्चिद्विषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयिता तादृशा-नुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्व दोषत्वम् । यत्किञ्चि-द्विषयितावैशिष्ट्य च स्वतादात्म्य–स्वनिरूपकतावच्छेदकतापर्या-प्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताक-मुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशू-न्यज्ञानीयत्वोभयसम्बन्धेन।तथाच यत्किञ्चित्पदेन ह्रदो वह्न्यभाववान् इत्यादिज्ञानीयवन्ह्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतामादाय बाधादौ लक्षणसमन्वयः । एवं जातिमान् वह्निमान् इत्यत्रापि जातित्वेन य-त्किञ्चिज्जात्यवगाहि–जातिमान् वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानीयविषय-तामादाय वह्न्यभाववज्जातिमदादौ लक्षणसमन्वयः। ह्रदो वन्ह्यभाव-वानित्यादिज्ञानीयवन्ह्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतायाः स्वनिरू-पकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयित्वसमा-नाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वसम्ब-न्धेन वन्ह्यभावाद्येकदेशविषयतायामेव सत्त्वात् । तादृशविषयिता-विशिष्टवन्ह्यभावाद्येकदेशविषयताव्यापकत्वस्य च प्रतिबन्धकताया मक्षतत्वात् । यत्किञ्चिद्विषयतापदेन ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञा-नीयवह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतामादायैकदेशेऽतिव्याप्तिरतः स्वतादात्म्यनिवेशः । केवलस्वतादात्म्यनिवेशेऽपि ह्रदो वह्न्य-भाववानिति ज्ञानीयैकदेशविषयतामादाय तत्रैवाव्याप्तिरत उभ-यसम्बन्धनिवेशः । तथा च ह्रदो वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानीयैकदेश-विषयतायां स्वतादात्म्यसत्त्वेपि स्वनिरूपकतावच्छेदकीभूतं यद्व-न्ह्यभावत्वादिकं तत्पर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकं यत्केवलव-न्ह्यभाव इति ज्ञानीयविषयत्वम् तत्समानाधिकरणभेदप्रतियो-गितावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । न च दोषाविषयकवन्ह्यभाव इतिज्ञानीययत्किञ्चिद्विषयतायास्तादृशो-भयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टत्वादतिव्याप्तिनादवस्थ्यम् इति

वाच्यम्, प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतायां तादृशविशिष्टविषयिता-ज्ञापकत्वाभावादिति। ह्रदो वन्ह्यभाववानिति-ज्ञानीयमुख्यविशेष्यताया अपि वन्ह्यभाववद्ध्रद्वान् देश इति ज्ञानीयत्वानिरूपकतावच्छेदकवन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नानिरूपकताकप्रकारतात्मकविषयित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयत्वाभावेन निरूक्तोभयसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्विषयिताविशिष्टविषयित्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवः अत उभयसम्बन्धघटकमुख्यविशेष्यतानिवेश' मुख्यविशेष्यतानिवेशेऽपि ह्रदो वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानीयवन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावाच्छिन्नविषयतायां ह्रदत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वेन यत्किञ्चित्पदेन तादृशविषयतामादाय ह्रदत्वावच्छिन्नैकदेशेऽव्याप्तिरतो यद्रूपावच्छिन्नविषयितापदेन यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयिता वाच्या। ह्रदो वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानीयविषयितायाः स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकविषयिताशालिजातिमान्वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनासम्भवः स्यात् अतः सम्बन्धघटकमुख्यविशेष्यतायाम् स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकत्वनिवेशः। एकत्र द्वयमिति रीत्या वन्ह्यभाववद्ध्रदविषयकज्ञानीयविषयितायां वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्ना या प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयता तन्निरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकत्वाभावान्न तमादाय दोषः। न च विषयभेदेन विषयताभेदाद्वन्ह्यभाववद्ध्रदादावव्याप्तिः ह्रदो वन्ह्यभाववानित्यादियत्किञ्चिद्ध्रदविषयकज्ञानीयविषयतायाः स्वनिरूपकतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकह्रदान्तरविषयताकतादृशज्ञानीयविषयत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तच्छून्यज्ञानीयत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति वाच्यम्। स्वतादात्म्य-स्वविशिष्टमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताकविषयतायां यत्किञ्चिद्विषयतावैशिष्ट्यनिवेश इति। सम्बन्धघटकविषयतावैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकत्व—स्वनिरूपकनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यम्।

तथा च यत्किञ्चिद्ध्रदविषयकज्ञानीया या विषयता तन्निरूपकनिरूपितत्वस्य ह्रदान्तरविषयकज्ञानीयविषयतायामसत्त्वान्नेष दोष इत्याहुः ।

तच्चिन्त्यम्। स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताकल्पे वक्ष्यमाणसामान्यपदव्यावृत्त्यसङ्गतेः । निश्चयत्वांशनिवेशवैयर्थ्यापत्तेश्चेति ध्येयम्(१) ।

वस्तुतस्तु अथैवं जातिमान्वन्ह्यभाववानित्यादिग्रन्थ एवापाततः विषयतासम्बन्धेन यादृशविशिष्टव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तादृशत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् । यत्र स्वरूपतोऽस्वरूपतो वा यादृशविशेषणघटितयादृशविशिष्टस्य संसर्गताविरहेण दोषत्वम् तत्र तादृशविशिष्टनिरूपितविषयितायाः एव तादृशविशिष्टस्य संसर्गता स्वीक्रियते न तु अन्यविधाया इति जातिमद्वन्ह्यभाववद्ध्रदरूपवि-

---

(१) नव्यास्तु यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालियत्किञ्चिज्ज्ञाननिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां निवेश्यम् तथाच यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितज्ञाननिष्ठावच्छेदकतानिरूपितभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितेत्यादिरीत्या तद्व्यक्तिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयिताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीत्यभावं संगृह्य निवेशे तात्पर्यम् ह्रदो वह्न्यभाववानितिज्ञाननिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यज्जातित्वावच्छिन्नविषयित्वं तच्छून्यत्वं ह्रदो वह्न्यभाववानित्याकारकज्ञाने सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । इत्थञ्च सामान्यपदानुपादाने वन्ह्यभावेऽतिव्याप्तिः स्वावच्छिन्नविषयिताशालियत्किञ्चिज्ज्ञानपदेन वन्ह्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानमादाय तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयिताशून्यं वन्ह्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानं तद्वृत्तिवन्ह्यभावत्वावच्छिन्नविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वात् तन्निवेशे तु केवलवन्ह्यभाववानिति-ज्ञानस्यापि तादृशत्वात्तद्वृत्तिवन्ह्यभावविषयिताव्यापकत्वाभावान्न दोष इति प्राहुः ।

शिष्टस्य विषयितायाः स्वरूपतो ह्रदत्वघटितविशिष्टस्य संसर्गताविरहेण जातिमान्वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानमादायासम्भवाभावात् । परन्तु यादृशत्वमननुगतमिति । एतेन अभावत्वेन ह्रदत्वावगाहिज्ञानवारणाय यथार्थपदसार्थक्यसम्भवेन दीधितिकृतां यथार्थपदाघटितद्वितीयलक्षणावतारस्य विरोध इति परास्तम् । अत एवानुमितिग्रन्थे परामर्शग्रन्थे च भट्टाचार्येण विशिष्टव्याप्तिप्रसिद्धिस्थले खण्डशो विषयितामादाय विषयितासम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टस्यैव ज्ञाने निवेशः कृत इति ।

परे तु अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वमिव यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य तादृशविशिष्टघटकता तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तन्निष्ठविषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यत्वरूपप्रागुक्तविशेषणमप्यस्ति तथा च अभावत्वेन ह्रदत्वस्य न विशिष्टघटकता इति अभावत्वावच्छिन्नह्रदादिविषयता तादृशाविषयताभिन्नैवेति तच्छून्यत्वं नाभाववान्वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानस्येति तादृशज्ञानमादाय न दोषः । एवं चाभावपक्षकसंयोगेन वह्निसाध्यकस्थले अभावो वह्निमान्न वेतिसंशयमादाय वन्ह्यभाववदभावरूपबाधेऽव्याप्तिवारणाय निश्चयत्वनिवेशः गोत्वाभावो गोत्वाभाववान् इत्यत्र गोत्वाभावो गोत्ववानितिभ्रममादाय गोत्वाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय वक्ष्यमाणसामान्यपदसार्थक्यमिति वदन्ति ॥ ४ ॥

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं स्वावच्छिन्नविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यत्र स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकाविषयित्व(१)समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकामित्युक्तावेव सामञ्जस्ये विशिष्टान्तराघटितत्वविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशो व्यर्थ इति । तथाहि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयतायामपि मेयत्वाविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतावच्छेदकीभूतशुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारज्ञानेऽसत्त्वा-

---

(१) भ्रमज्ञाने प्रतिबन्धकतासत्त्वादसम्भववारणायावच्छेदकविषयतापर्यन्तानुधावनमत्र बोध्यम् ।

त् । एवं वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयताया अपि तादृशजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य च तादृशजलवत्ह्रदविषयकज्ञानेऽसत्त्वात् । न च व्यभिचारघटितबाधेऽव्याप्तिः तादृशबाधविषयकत्वस्य तादृशबाधविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकव्यभिचारविषयकत्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य तादृशबाधविषयकज्ञानेऽसत्त्वात् । स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकेत्युक्तौ च बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्ति तादृशव्यभिचारविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य केवलबाधविषयितायां केवलव्यभिचारविषयितायां चासत्त्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वसमानाधिकरणाभाव इत्यस्य विवक्षितत्वात् । यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतापदेन बाधप्रतिबन्धकतामादायैव व्यभिचारघटितबाधादौ लक्षणसमन्वयादिति ।

अत्र केचित् उक्तरीत्या अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशे प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्रातिव्याप्त्यापत्तेस्तादृशसत्प्रतिपक्षविषयतायाः स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावकालीनहेतुमत्पक्षविषयित्वाव्यापकत्वात् । न च स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वमेवावश्यं वाच्यम् तथाच नोक्तसत्प्रतिपक्षादावव्याप्तिः कालीनत्वघटितविशिष्टविषयितायाः स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वाभावात्, परन्तु वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टक्रियाघटितत्वनिवेशोऽस्तु विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो व्यर्थ एवेति वाच्यम् । यतः स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदक स्वावच्छिन्नवि

षयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतत्वनिवेशायोगः । किन्तु स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वमेव निवेशनीयम् अन्यथा ह्रदो वह्निमानित्यत्र जातिमद्वन्ह्यभाववद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेः वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितायाः जातिमद्वन्ह्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यजातिमान् वन्ह्यभाववानिति ज्ञानेऽपि सत्त्वेन जातिमद्वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात्, तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकवन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वस्य च तादृशह्रदविषयकज्ञाने सत्त्वात् । एवञ्च प्रागुक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिर्दुर्वारैवेति प्राहुः(१) ॥ ५ ॥

टि० (१)एव सर्वं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ गगनाभाववत्सर्वरूपबाधेऽव्याप्तिश्च बाधविषयतायास्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकभूतगगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकाविषयिताशून्यज्ञानीयत्वाभावात् । अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितायां यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वमिव स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वमपि देयम् तावतैव नोक्तस्थलेऽव्याप्तिः । न च लाघवानवकाश इति वाच्यम् भवन्मतेऽनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायाः द्विधा निविष्टतया गौरवम् । मम मते तु तादृशयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतायाः सकृन्निवेशेनातीव लाघवादिति चेन्न प्रतिबन्धकतायाः ज्ञानभेदेन भिन्नत्वे मम मतेऽपि सकृन्निवेशसम्भवादिति । तथाच विशिष्टान्तरं स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकतावच्छेदकतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतात्ववृत्ति यद्रूप तदवच्छिन्नाविषयकेत्यादिनिवेशः । वृत्तित्वञ्चावच्छिन्नविषयिताव्यापकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । भवन्मतेऽप्येतादृशनिवेशस्यावश्यकतया गौरवापत्तेः यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे मन्मते लाघवा-

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावदित्यत्र सामान्यपदं व्यर्थम् । ह्रदो वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानीयह्रदत्वावच्छिन्नैकदेशविषयितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य ह्रदत्वादिविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वाभावादेव वारणसम्भवात् शुद्धह्रद—इत्यादिज्ञानीयविषयितायाश्च स्वरूपसम्बधरूपावच्छेदकत्वविरहात् । न चात्र कल्पे तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं न निवेशनीयम् वन्ह्यभाववज्जातिमत्त्वावच्छिन्नविषयिताया अपि जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानकालीनस्य जातिमान् ह्रद—इत्यादिज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्ना या ह्रदधर्मिकवन्ह्यनुमितिप्रतिबन्धकता तन्निरूपितस्वरूपसम्बधरूपावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । ह्रदत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादावव्याप्तिवारणाय तादृशाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । तत्र जातिसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहात् । न च संयोगः संयोगाभाववानित्यादौ संयोगः संयोगवानित्याकारकभ्रमात्मकज्ञानविषये संयोगेऽतिव्याप्तिः तत्र संयोगत्वावच्छिन्नविषयतात्वस्य संयोगत्वविशिष्टविषयतासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्तादृशाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वस्य चोक्तभ्रमात्मकज्ञाने सत्त्वादिति वाच्यम् । संयोगावच्छिन्नविषयितायास्तादृशविशिष्टविषयकत्वाव्यापकत्वेन तच्छून्यत्वस्य संयोगः संयोगवानिति भ्रमात्मकज्ञानेऽसत्त्वादिति चेन्न गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्यादौ गोत्वाभावो गोत्ववानित्याकारकभ्रमात्मकबाधज्ञानविषये गोत्वाभावादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदसार्थक्यात् । तत्र गोत्वाभावत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गोत्वत्वावच्छिन्नविषयित्वादावसत्त्वात् । न च यत्संसर्गावच्छि-

---

टि० ४ । वस्तुतस्तु यादृशस्थले व्यभिचारविषयकज्ञाननियतं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयकज्ञानं तत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

न्नयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्संसर्गावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नविष-
यताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवः । गो-
त्वाभावत्वविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकं यत्समवायसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वं त-
द्वच्छिन्नाभावस्य गोत्वाभावो गोत्ववानिति ज्ञानेऽसत्त्वादिति वा-
च्यम् । तथासत्यपि गोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावपक्षकस्थले
तादृशगोत्वाभावेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र समवायसम्बन्धाव-
च्छिन्नगोत्वत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्यापि तादृशविशिष्टविषयित्वा-
व्यापकत्वाभावात् । जातिमज्जात्यवच्छिन्नविषयितायाः सं-
सर्गानवच्छिन्नतया संसर्गनिवेशे हृदो जात्यभाववानित्यत्र जातिमा-
न् जातिमान् इत्यादिज्ञानवारणासम्भवाच्च । न च यद्रूपावच्छिन्नसां-
सर्गिकविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं तादृशविशिष्टविष-
यत्वाव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितद्रूपावच्छि-
न्नविषयताशून्यत्वनिवेशे नोक्तदोषः समवायत्वावच्छिन्नसांसर्गि-
कविषयतानिरूपितगोत्ववत्समानकालीनगोत्वाभावत्वावच्छिन्नवि-
षयतायास्तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकतया तच्छून्यत्वस्य गो-
त्ववत्समानकालीनगोत्वाभावो गोत्ववानिति बाधभ्रमेऽसत्त्वादि-
ति वाच्यम् । तावताऽपि गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावो
गगनत्वाभाववानित्यत्र गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावो गगनत्ववा-
निति बाधभ्रममादाय गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावेऽतिव्याप्तिः ।
तत्र स्वरूपत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितगगनत्ववत्काली-
नगगनत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयताया विशिष्टविषयित्वाव्याप-
कत्वाभावात् । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपित-
यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्ननि-
रूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वं निवेशनीयम्, तथाचोक्तस्थ-
ले बाधविषयकभ्रमे गगनत्ववत्कालीनगगनत्वाभावत्वावच्छिन्न-
विषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितगगनत्वत्वावच्छिन्नविषयतात्वरूपताद-
शविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकयद्रू-
पावच्छिन्नाभावासत्त्वेनोक्तस्थले नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवमपि

यत्र संयोगवत्संयोगवत्संयोगाभावस्य साध्यता संयोगवत्संयोगस्य
पक्षता(१) तत्र संयोगवत्संयोगः संयोगवत्संयोगवत्संयोग्यवानित्या-
दिबाधभ्रमविषयीभूतसंयोगवत्संयोगवत्संयोगवत्संयोगरूपबाधैकदे-
शेऽतिव्याप्तिः। अत्र साध्यघटकीभूतप्रथमसंयोगस्य वैशिष्ट्य संयो-
गसम्बन्धेन, द्वितीयस्य कालिकसम्बन्धेन, पक्षघटकसंयोगवैशिष्ट्य-
मपि कालिकसम्बन्धेन, साध्यघटकप्रतियोगित्वं च कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नं ग्राह्यम्। न च यद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरू-
पितयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविष-
यतात्वम् विशिष्टविषयित्वाव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नसांसर्गिकविषय-
तानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपिततद्रूपावच्छि-
न्नविषयताशून्यत्वनिवेशे नोक्तातिव्याप्तिरुक्तस्थलीयबाधभ्रमे ता-
दृशाव्यापकीभूतसंयोगत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितसंयो-
गत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषय-
ताशून्यत्वविरहादिति वाच्यम्। गगनाभाववत्संयोगपक्षक-उक्तसा-
ध्यकस्थले बाधभ्रममादाय संयोगवत्संयोगवद्गगनाभाववत्संयोगव-
त्संयोगेऽतिव्याप्तिः।अत्र साध्यताघटकप्रथमसंयोगवैशिष्ट्यं स्वरूपस-
म्बन्धेन द्वितीयवैशिष्ट्यं कालिकेन। तथा च स्वरूपत्वावच्छिन्नसां-
सर्गिकविषयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपि-
तसंयोगत्वावच्छिन्नविषयित्वमपि न विशिष्टविषयित्वाव्यापकमिति।

तत्तद्प्रामाण्यज्ञानाभावस्य तत्तदाहार्यभिन्नत्वस्य च तत्तद्व्यक्ति-
त्वेन निवेशे गौरवमतोऽनुगतरूपेण निवेशः कार्यः। अनुगमस्तु–स्वा-
भाववत्त्व—स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावत्त्वोभयस-
म्बन्धेन अभावविशिष्टान्यत्वम्। एवञ्च स्वातन्त्र्येण निश्चयत्व-
स्यापि लक्षणेऽनिवेशात् न संशयान्यत्वदलवैयर्थ्यम्। एतेन वन्ह्य-
भाववज्जलवद्धृत्तिजलवद्ध्रदविषयकनिश्चयधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभा-
वादेर्लक्षणेऽनिवेशेनैव तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवे विशिष्टद्वयाघटित-
त्वनिवेशो व्यर्थ इति परास्तम्। सम्बन्धव्यावृत्तिस्तु स्वयमूह्या ॥६॥

टि० (१) संयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितसंयोगावच्छि-
न्नावच्छेदकतात्मकविषयतायाः संयोगावच्छिन्नविषयतानिरूपितसं-
योगवत्संयोगत्वावच्छिन्नप्रकारतात्मकविषयताश्चाव्यापकत्ववारणा-
य पक्षांशे संयोगद्वयप्रवेशः।

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वमित्यत्र तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वह्रदवृत्तित्वोभयवज्जले(१)तिव्याप्तिः । तत्र तादृशोभयावच्छिन्नजलत्वावच्छिन्नविषयतया ऐक्येन तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य ह्रदवृत्तिवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलत्वे सत्त्वात् । एवं तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वे सति तादृशविशिष्टविषयताशून्यत्वानिवेशेऽसाधारणेऽतिव्याप्तिः असाधारणस्यापि निरुक्तविशिष्टद्वयान्तर्गतत्वात् । अतस्तादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमपहाय तादृशविशिष्टविषयताविशिष्टतादृशविशिष्टविषयिताशून्यत्वमेव भट्टाचार्येण निवेशितम् ।

अथ ह्रदो गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् जलादित्यादौ गगनाभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारणेऽव्याप्तिः तादृशासाधारणस्य गगनभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निमान् ह्रदस्तादृशवह्निव्याप्यजलवांश्च जलं च गगनवदित्याद्यनुमितिविरोधितया निरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वात् । अतः विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रतिबन्धकतायामनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वनिवेशः(२) । न च व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवात् पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्दोषवारणसम्भवा-

---

टि०(१) व्याप्तिविशिष्टहेतौ पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षावगाहिज्ञानस्य च अनुमितिकारणतया एकत्र द्वयमिति रीत्या निरुक्तोभयावगाहिनः कारणत्वाभावान्न तस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः ।

टि० (२) गगनाभाववद्वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववत्कालीनजलादित्यादिस्थलीयासाधारणेऽव्याप्तिः समूहालम्बनानुमित्यात्मकाभावो गगनवानित्याकारकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितताया वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववान् गगनाभाववान् वह्न्यधिकरणवृत्तित्ववांश्चाभाव इति ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तत्र सत्त्वादिति केचित् ।

ऽर्थमेवेति वाच्यम् पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्धूमत्ववद्वृत्तिधूमत्ववद्धूमेऽनिव्याप्तिरिति ध्येयम्(१)

अथ वह्न्यभाववद्ध्रदादावसम्भवः ह्रदत्वविशिष्टविषयकानिश्चयविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वाविशिष्टविषयकानिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वादिति। (न च परस्परं यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयक निश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वं निवेशनीयम् अतो न कोऽपि दोष इति वाच्यम् तथासत्यपि वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिविशिष्टविषयकानिश्चयाविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिविशिष्टविषयकानिश्चयत्वस्य परस्परमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वस्य बाधादौ सत्त्वादसम्भवतादवस्थ्यादिति चेन्न)यादृशविशिष्टविषयकानिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकानिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्।

(अन्येतु परस्पराघटकयादृशविशिष्टविषयक इत्यादेर्वक्तव्यत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः।)

अथैवमपि वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलाभाववद्ध्रदपक्षकवह्निसाध्यकस्थले तादृशजलवद्ध्रदात्मकाश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिः। तत्र तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वात्। (न चाश्रयासिद्धिविषयताघटकविषयताभिन्नत्वं तादृशविशिष्टद्वयाविषयतायां निवेशनीयमिति नोक्तदोष इति वाच्यम्। तथासति तादृशरीत्या साध्याप्रसिद्धि

टि० (१) अथ यत्र ह्रदत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन ह्रदत्वविशिष्टस्य पक्षता वह्नेः साध्यता ह्रदत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवज्जातिमत्कालीनघटस्य हेतुत्वं तत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवज्जातिमत्कालीनघटरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः तत्र तादृशविशिष्टद्वयविषयतात्मकवह्न्यभाववज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयतायां जलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वात् जलवज्जातिमदन्तर्गतजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वादिति चेन्न यादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम्॥

विषयताघटकाविषयताभिन्नत्वस्यापि निवेशनीयतया गौरवापत्तेः ग्रन्थकारस्य सत्प्रतिपक्षविषयताभिन्नत्वमात्रनिवेशानौचित्याच्च । न च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टाघटकत्वं तादृशविशिष्टद्वये निवेशनीयमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् तथा तथासत्युक्तस्थले एव वन्ह्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदादेरपि दोषत्वापत्तेर्वन्ह्यभाववज्जलवद्ध्रदादिरूपविशिष्टस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयताकविशिष्टघटकत्वाद्विशिष्टपक्षग्रहाविरोधितया कालीनत्वघटितविशिष्टस्याश्रयासिद्ध्यनात्मकत्वाच्च । न च वन्ह्यभाववज्जलवत्कालीनत्वकालीनजलवद्ध्रदादिरूपविशिष्टद्वयस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तविषयताकविशिष्टाघटकत्वेन तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वान्नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् कालीनत्वादिघटितविशिष्टद्वयसाधारणासंभवस्योपरिष्टाद्वक्ष्यमाणत्वादिति चेन्न यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टविषयताघटकाविषयताभिन्नत्वस्य निरुक्तविषयितायां निवेशनीयत्वात् । एवञ्च विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे प्रागुक्तासंभववारणाय प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वमपि नोपादेयम् वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वविशिष्टविषयिताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकविशिष्टविषयिताघटकविषयिताभिन्नत्वस्यासत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु लाघवाद्विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताभिन्नत्वमेव विशिष्टद्वयविषयितायां निवेशनीयमिति न दोषः । नन्वेव ह्रदो वह्निमान्वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदादित्यत्र वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिस्तत्र ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं यद्धेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकत्व तदवच्छेदकविषयिताकविशिष्टविषयिताभिन्नं यन्निरुक्तविशिष्टद्वयविषयित्व तच्छून्यप्रतीतिविषयत्वस्योक्तविशिष्टे सत्त्वात् । न च तादृशविशिष्टान्तर यज्जलवद्ध्रदादि उक्तविशिष्टस्य तद्घटितत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशेषगुणवद्घटादिसङ्ग्रहायाग्रे वक्ष्यमाणस्य यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वस्य ज्ञान-

वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादायोक्तविशिष्टेऽक्षतत्वात् ।

अथ वक्ष्यमाणयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताघटितविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेश एव नास्ति । स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वस्य कालीनत्वादिघटितविशिष्टविषयतायामपि सत्त्वात् तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वस्य च विरहेण वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिविरहादिति । न च स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया तत एव कालीनत्वघटितविशिष्टविषयिताव्युदास इति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशे प्रागुक्तयुक्त्या ह्रदो वह्निमानित्यत्र वन्ह्यभाववज्जातिमद्ध्रदादावतिव्याप्तिरतः स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वमित्येव वक्तव्यम् तेन कालीनत्वघटितविशिष्टविषयिताव्युदाससम्भवादिति चेन्न यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वस्येव स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वस्याप्यवश्य निवेशनीयत्वात् अन्यथा व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तु तत्राऽव्याप्त्यापत्तेः । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकृतहेतुव्यापकसाध्याभावकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षविषयितायाः स्वावच्छिन्ननिरूप्यत्वाभावादिति वक्ष्यमाणकल्पे विशिष्टद्वयाघटितत्वमवश्य निवेशनीयमिति ।

मैवम् । स्वव्यापकत्व—स्वव्यभिचारित्वोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तियादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेनैवोक्तदोषाणां वारणसम्भवात् । ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशात् वन्ह्यभाववद्ध्रदादौ न प्रागुक्तासम्भवः । तादृशप्रतिबन्धकतायां निरुक्तोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वनिवेशान्नोक्ताश्रयासिद्ध्यादाव-

व्याप्तिः । न च वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्ध्रदपक्षकस्थले वन्ह्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः । यत्र घटकालीनवह्न्यभाववज्जलवृत्तिजलवद्ध्रदस्य स्वरूपासिद्धत्वं तत्र वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिश्च ।

अत्राहुः—ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताशून्यस्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयवृत्तियादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयघटितं यत्स्वं तत्पर्याप्तावच्छेदकताकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वपदेन विवक्षितत्वात् । स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वस्य वा (१)विवक्षितत्वादिति ।

केचित्तु वह्न्यभाववद्ध्रदादौ प्रागुक्तासम्भववारणाय स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकान्यत्वेन विशिष्टद्वय निवेशनीयम् । तथाच स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयताकान्ययादृ-

---

टि० (१) न च तथापि यत्र गगनाभाववत्प्रतियोगित्ववत्कालीनवह्नेः साध्यत्व गगनस्य हेतुत्वं पक्षत्वञ्च तत्र गगनाभाववत्प्रतियोगित्ववत्कालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः तस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नहेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टद्वयघटितत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् तत्र व्यतिरेकव्याप्त्यन्वयव्याप्त्युभयव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतहेतुमत्तानिश्चयस्याहार्यत्वेनाप्रतिबध्यत्वादिति । न च तथापि यत्र गगनाभाववद्वह्निमद्वृत्तित्ववत्कालीनवह्नेः साध्यत्वं गगनवद्भाववज्जलस्य हेतुत्व ह्रदस्य पक्षत्वं तत्र तादृशसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि–अभाववज्जलरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः, एवं यत्र गगनस्य पक्षत्वं वह्नेः साध्यत्व गगनाभाववद्वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्ववत्कालीनगगनस्य हेतुत्वं तत्रासाधारण्येऽव्याप्तिश्चेति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वपदेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यापकत्व च स्वानाश्रयत्व–स्वकालीनपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभाववत्तासम्बन्धेन । तथाचासाधारण्यप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यत्वस्य हेतुमत्ताग्रहप्रतिबन्धकतायामसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ॥

शाविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं स्वा-वच्छिन्नविषयकत्वावाच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्ति ता-दृशविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकं यद्यत्स्वं तदन्यत्वं दोषतावच्छेदके निवेशनीयमतो नोक्तदोषः । तादृशनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वे स्वाव च्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वनिवे-शान्न प्रागुक्ताश्रयासिद्धावव्याप्तिः। निश्चयाविशिष्टनिश्चयत्वानिवेशान्नो-क्तविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकस्वपदार्थाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषः । स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्ति-विषयताकान्यत्वेन यादृशाविशिष्टद्वयविशेषणाऽसम्भवः । तत्रापि प्रतिबन्धकतासामान्यनिवेशेन वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभाववद्ध्र-दपक्षकस्थले वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादौ नातिव्याप्तिः। न च वह्न्यभाववज्जलवत्त्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टजलवद्ध्रदा-दिविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य निश्चयद्वयसाधारणतया वह्न्यभावव-ज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वरूपस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रति-बन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वविरहान्निरुक्तस्वपदार्थाप्रसिद्धिरि-ति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयित्वव्यापकत्वस्वरूपसम्बन्धरूपस्वा-वच्छिन्नविषयित्वावच्छेद्यत्वोभयवत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य (१)विवक्षितत्वादिति प्राहुः ।

टि०(१) एतेन ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यसमानाधिकरणजलव-द्ध्रदरूपबाधेऽव्याप्तिः तत्र वह्निमद्वृत्तिमत्तानिश्चयत्वेनैकं प्रतिबन्ध-कत्वम् अपरञ्च वह्निमदवृत्ति जलमिति-निश्चयविशिष्टजलवत्तानिश्चय-त्वेन। निरुक्तस्वव्यापकत्व–स्वभिचारित्वोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्धकता विशिष्टान्यतया प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकवह्निमदवृत्तिज-लरूपविशिष्टजलवद्ध्रदरूपाविशिष्टद्वयघटितत्वादिति निरस्तम्। तादृ-शविशिष्टविषयकानिश्चयाविशिष्टाविशिष्टाविषयकानिश्चयत्वस्य स्वावच्छि-न्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतवह्निमदवृत्तिमत्ता-निश्चयप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वविरहेण स्वपदेन निरुक्तबाध-त्वस्य धर्तुमशक्यत्वादव्याप्तिविरहात्। अत एव स्वनिरूपितप्रतिब-ध्यतावच्छेदकाविषयित्वावच्छिन्नानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरू-तप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तियादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवि-

स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वावच्छेदकं यद्यत्स्वं तदन्यत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकं विशेषणीयमतो न क्वापि(१) दोष इत्यपरे(२) ॥

यत्तु ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयिताभिन्ना या तादृशविशिष्टद्वयविषयता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकं विशेषणीयम् तथाच वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदात्मकाश्रयासिद्धिज्ञानीयविषयताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहेण तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयिताभिन्ना या उदासीनज्ञानीयतादृशविशिष्टद्वयविषयता तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्याश्रयासिद्धित्वादौ सत्त्वान्न तत्रातिव्याप्तिः। वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदहेतुकस्थले च वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलत्ववद्ध्रदत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतवृत्तित्वविषयताशून्यजलवान्ह्रद इत्यादिज्ञानीयविषयताभिन्नैव वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान् ह्रद इत्यादिज्ञानीयतादृशविशिष्टद्वयविषयतेति तच्छून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादौ नातिव्याप्तिरिति ।

तन्मन्दम्। उक्तरीत्या मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेर्वारणसम्भवे वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। वह्न्यभाववज्जल-

---

ष्टविषयकनिश्चयत्वे तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वानिवेशात्पूर्वोक्ताश्रयासिद्ध्यादौ नातिव्याप्तिरित्यपि प्रत्युक्तम्। निरुक्तबाधेऽव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥

(१) वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या धूमाभावधूमाभाववृत्तिवह्न्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य सार्थक्यं बोध्यम् ।

(२) केचित्तु परेत्वित्यादिकल्पद्वय एव अभावः संयोगेन वह्निमानित्यादौ प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्न्यवच्छेदेन वह्न्यभाववद्वह्निमत्यातिव्याप्तिः तत्र वक्ष्यमाणयुक्त्या ज्ञानाविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतासत्त्वेपि स्वपदेन धर्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् ।

वत्कालीनत्वाभाववज्जलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदपक्षकवह्निसाध्य-कस्थले वह्निमज्जलवत्कालीनजलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदपक्षकवह्निसाध्यकस्थले च वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेश्च उक्तज्ञानीयविषयताया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात्(१)।

अथ घटो गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनवानित्यादौ गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्धटरूपबाधेऽव्याप्तिः तादृशबाधज्ञानस्य शुद्धगगनवत्ताबुद्धिं प्रति अभाववान् गगनाभाववानभाववांश्च घट इत्याकारकनिश्चयस्य निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वेन तत एवोपपत्तौ गगनाभाववदभावकालीनगगनवत्ताबुद्धिं प्रति तादृशगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानाभावेन गगनाभाववान् अभाववानित्याकारकनिश्चयविशिष्टाभाववद्धटविषयकनिश्चयत्वस्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया तादृशविशिष्टद्वयविषयकत्वस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया च गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्धटत्वस्य तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावादिति। न च वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्ध्रदपक्षकस्थले वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदात्मकप्रा-

---

टि० (१) स्वानवच्छेदकीभूतविषयतावत्त्वसम्बन्धेन निरुक्तयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकताविशिष्टान्यज्ञानीयविषयताभिन्नत्वनिवेशे निरुक्तविशिष्टघटकविषयतायां कस्या अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावान्निरुक्तविशिष्टज्ञानस्य निरुक्तसम्बन्धेन तादृशसकलप्रतिबन्धकताविशिष्टतया अतिव्याप्तिवारणेऽपि वह्न्यभाववद्ध्रदादावसम्भवः लाघवादवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वविषयतानिरूपितअभावविषयता इत्यादिक्रमेण विषयताप्रतिबन्धकत्वकल्पनाद्वह्नित्वावच्छिन्नविषयताया अनवच्छेदकतया निरुक्तसम्बन्धेन सकलप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वात्। न चावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वविषयतया वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानेऽसम्भव इति वाच्यम् पारतन्त्र्येण तादृशभानाङ्गीकारात्। एतच्च व्याप्त्यनुगमे भट्टाचार्येण लिखितत्वादिति ध्येयम्॥

गुरुकाश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वघटकी-
भूतज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां स्वव्यापकत्व-स्वव्य-
भिचारित्वोभयसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कताविशिष्टान्यत्वमनिवेश्य तादृशोभयसम्बन्धेन तादृशानुमितित्व-
व्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिब-
ध्यताविशिष्टान्यत्वमेव निवेश्यम् तथा चोक्तस्थलीयबाधनिश्चयस्य
ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वान्तरासत्त्वेऽपि प्रकृतसाध्य-
वत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतासत्त्वेनोक्त-
बाधज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबध्य-
ताविशिष्टत्वान्नोक्तबाधाव्याप्तिः । न चोक्तस्थले गगनाभाववद्-
भाववत्कालीनघटाभाववद्घटादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयप्रतिबन्ध-
कतायां तादृशप्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वाभावादिति वाच्यम्.
स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नतादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धक-
तानिरूपितप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्यैवोक्तातिव्याप्त्यनवकाशादिति वाच्य-
म्। ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभावव्याप्यादित्यत्र व-
ह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रद इतिव्याप्त्यापत्तेः। तज्ज्ञानीयवैशिष्ट्या-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितित्वव्यापकतादृशजलाभाव-
व्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिता या स्वाव-
च्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता तद्विशिष्टत्वात्। न चानुमिति-
त्वव्यापकयादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताविशि-
शिष्टान्यत्वम् अनुमितित्वव्यापकतादृशरूपावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशान्नोक्तदोष इति वाच्यम्।
सत्प्रतिपक्षादावव्याप्त्यापत्तेः तत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्न-
निरुक्तप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न।

यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्च-
यत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति प्रतिबध्यताविशिष्टान्यतादृ-
शविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वात् । प्रतिब-
ध्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्व-स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानव-
च्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तितादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यता-
निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन। स्वनिरूपितप्रति-
बन्धकत्वञ्च स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति-

बन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रकारता-शाल्यनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्मानव-वच्छिन्नत्वे सति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन विवक्षणीयम्। अ-तो जलाभावव्याप्यसाध्यकहृदपक्षकस्थले स्वपदेन जलाभावव्या प्यवत्त्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितजलत्वावच्छिन्नप्रका रताशालिप्रतिबध्यतामादाय जलाभावव्याप्याभाववज्जलवद्वृत्तिज-लवद्ह्रदादौ नातिव्याप्तिः। न वा वह्निसाध्यकस्थले वह्निमान् ज-लाभाववान् वह्निमांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतानिरूपित-प्रतिबध्यतामादाय वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ह्रदादौ अति-व्याप्तिः। एवञ्चोक्तस्थलीयबाधनिश्चयस्य तादृशविशेषाभाववत्ता-निश्चयत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि विशे-षधर्मावच्छिन्नसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतासत्त्वात्तादृशबाधज्ञानीय-विशिष्टद्वयविषयिताया निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्ध-कताविशिष्टत्वान्नोक्तबाधेऽव्याप्तिः। संसर्गघटकीभूतानुमितित्वव्या-पकप्रतिबध्यतायां स्वनिरूपितप्रतिबन्धकताशालिज्ञानीयत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यत्र वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदेऽतिव्या-प्तिःतज्ज्ञानीयविशिष्टद्वयविषयतायास्तादृशजलाभाववत्तानिश्चयप्र-तिबध्यताविशिष्टत्वादतः स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूत-विषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशः। तन्निवेशे च जलाभाववत्तानि-श्चयप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानी-यानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतासत्त्वान्नातिव्याप्तिः। न चैव वह्नि-मज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्ह्रदादिहेतुकस्थले वन्ह्यभाववज्जलवद्वृ-त्तिजलवद्ह्रदादावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयविशिष्टद्वयविषयतायाः हे-तुमत्ताग्रहप्रतिबध्यताविशिष्टत्वादिति वाच्यम। उभयसम्बन्धघट-कस्वावच्छेदकत्वपदेन स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य विवक्षितत्वात्। एवञ्च सम्बन्धघटकीभूतस्वनिरूपितप्रतिबन्धक तायां प्रागुक्तजनकतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्वं विशेषणं ज्ञानवै-शिष्ट्यानवच्छिन्नत्वविशेषण(१)ञ्चानुपादेयमेव।

टि०(१)ह्रदो वह्निमान् वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलाभावव्याप्या-दित्यादावतिव्याप्तिभियाऽनुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-तिबध्यताविशिष्टान्यत्वानिवेशमुपेक्ष्यैतादृशनिवेशः कृत इति ध्येयम्।

इदन्त्ववधेयम् । ह्रदो वह्निमान् वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्वह्निमत्कालीनधूमादित्यादौ वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः ताद्दशविषयताद्वयस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्यवह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्वह्निमत्कालीनधूमवांश्चेत्याद्यनुमितिनिष्ठं यद्वह्न्यवच्छेदेन वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववत्तानिश्चयविशिष्टवह्निमत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं तन्निरूपितप्रतिबध्य(१)ताविशिष्टत्वात् । स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशे एतद्दोषवारणसम्भवादित्याहुः[२] । अत एव स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वस्वरूपोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्व लक्षणार्थ इत्युक्तौ वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदविषयकज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया ताद्दशज्ञाने व्यावर्तकज्ञानीयप्रतिबन्धकताया स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सत्त्वेन स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वघटितोभयसम्बन्धेन ताद्दशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वात्ताद्दशविशिष्टेऽतिव्याप्तिविरहेण विशिष्टद्वयाघटितत्वानिवेशनं व्यर्थमिति निरस्तम् । गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववत्घटात्मकबाधेऽव्याप्त्यापत्तेस्ताद्दशबाधनिश्चयस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रति-

---

टि० (१) एव वह्निव्याप्याभाववद्वह्न्यभाववत्कालीनह्रदो वह्निव्याप्यवानित्यादौ वह्न्यभाववद्वह्निव्याप्याभाववद्वह्न्यभाववद्ध्रदरूपोदासीनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रागुक्तजनकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्यादिविशेषणस्यापि देयत्वादिति ।

(२) ननु तथापि बाधग्रन्थे भट्टाचार्येण साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्पक्षस्यापि बाधत्वस्य स्वीकारेण ताद्दशबाधज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया ताद्दशविर्पायनायां प्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वेनाव्याप्त्यापत्तेरिति चेन्न अगत्या विशिष्टद्वयविषयितायां ताद्दशबाधविषयिताभेदनिवेशनैव तद्वारणसम्भवादिति । वस्तुतस्तु निरुक्तस्थले गगनाभाववद्घट एव बाधः तत्रान्यथा गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनकालीनगगनाभाववद्घटस्यापि लक्ष्यत्वस्य सुवचत्वादिति ध्येयम् ।

बन्धकतया तादृशत्वस्य च निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशबाधवि-षयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वादिति ध्येयम् ।

अथाभावपक्षकसंयोगेन वह्निसाध्यकस्थले संयोगसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाववद्वह्निमदात्मकेऽतिव्याप्तिः(१) प्रति-योगितासम्बन्धेन वन्ह्यवच्छेदेन वन्ह्यभाववत्तानिश्चयकाले अभा-वत्वावच्छिन्नविशेष्यकप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छि-न्नप्रकारताशालिनिश्चयस्य नैयत्येन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-स्य वह्न्यवच्छेदेन वन्ह्यभाववत्त्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतयैवोप-पत्तौ ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानाभावात् उक्त-ज्ञानीयविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छे-दकत्वविरहाच्च । न च प्रागुक्तबाधादावव्याप्तिभिया वि शिष्टद्वयविषयितायां प्रतिबध्यताविशिष्टान्यत्वनिवेशनैव वन्ह्यभा ववद्ध्रदादावव्याप्तिवारणसम्भवाद्विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवै-शिष्ट्यावच्छिन्नत्वनिवेश एव नास्तीति वाच्यम् वन्ह्यभाववद्ध्र-दादौ लक्षणसम्भवेऽपि वन्ह्यभावव्याप्यवद्ध्रदादावव्याप्तिवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् इति चेन्न तत्तत्प्रतिबन्धकताभिन्नत्वेन प्रति-बन्धकताया विशेषणीयत्वादिति ।

वस्तुतस्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निमान् वन्ह्यभाववान् वह्निमांश्च अभावः घटवान् वह्न्यभाववान् घटवांश्चाभाव इत्यादिनानाविधनिश्चयसाधारणनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेनैवाभाव-वदभावधर्मिकवह्निप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् न तु वन्ह्यवच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयत्वेन । निश्चयवैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्य–स्वीयवन्ह्यभावत्वाव-च्छिन्नप्रकारताविशिष्टप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यता-निरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । तथा चोक्तस्थले ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छि-न्नप्रतिबन्धकतामादाय विशिष्टद्वयघटितत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति

टि० (१)एवं रूपपक्षकरूपसाध्यकस्थले नीलरूपाभाववन्नीलेऽति-व्याप्तिः समवायसम्बन्धेन नीलावच्छेदेन नीलारूपाभावनिश्चयकाले रूपत्वसामानाधिकरण्येन नीलनिश्चयनैयत्येन नीलरूपाभावप्रकार-कनीलविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति ।

तु युक्तमुत्पश्यामः(१) ॥ ७ ॥

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टाघटितत्वमेव निवेश्यतां किं विशिष्टद्वयाघटितत्वानिवेशेनेति चेत् ।

अत्र केचित्—ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतालाभायैव तादृशाभिधानमित्याहुः ।

परे तु यादृशविशिष्टपदेन वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदादेरिव वन्ह्यभाववज्जलवत्कालनिजलवद्ध्रदादेरप्युपादेयतया तादृशानन्तविशिष्टाघटितत्वानिवेशे गौरवमतो लाघवात्तद्घटकाविशिष्टद्वयमादाय तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनमेवोचितमिति । न च तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि वन्ह्यभाववज्जलादिमत्स्वरूपविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टकालीनत्वविशिष्टजलवद्ध्रदत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वादेरपि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयत्वाद्गौरवं त·

---

(१) अत्रेदमवधेयम् । उक्तरीत्या नानाविधनिश्चयसाधारण्यानुरोधेन ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासिद्धौ अभावो गगनवान् आधेयत्वादित्यत्र गगनत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगि—आधेयत्वरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः । असाधारण्यशरीरे व्यापकताघटकतया पक्षांशे हेतुमत्त्वस्य निविष्टत्वेन विशिष्टद्वयघटितत्वादिति ध्येयम् ।

परे तु विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वप्रतिबध्यत्वादिविशिष्टान्यत्वादिकं न निवेश्यं परन्तु उक्तासम्भववारणाय विशिष्टद्वयविषयितायां प्रकृतानुमितिप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वविशिष्टप्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वमेव निवेशनीयम् । एवञ्च बाधसत्प्रतिपक्षविषयताया निरुक्तजनकतानवच्छेदकत्वासम्भवान्नासम्भवः । उक्तस्थलीयवन्ह्यभाववद्वह्निमदात्मकविशिष्टविषयितायां तादृशजनकतानवच्छेदकत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः । तन्न वह्निसाध्यकवन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलाभावव्याप्यहेतुकस्थले वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेस्तादृशविशिष्टविषयितायां प्रकृतानुमितिप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वविशिष्टनिरुक्तजनकतावच्छेदकत्वविरहादिति ध्येयम् ।

व्यवस्थमेवेति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयवैशिष्ट्या-वच्छिन्नयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया-स्तद्घटकत्वात् । वन्ह्यभाववज्जलवन्निश्चयविशिष्टकालीनजल-वद्ध्रदविषयकनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकतया तादृशरूपस्योपादाना-सम्भवाच्च ।

वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन यादृशरूपद्वय निवेशनीयम् तावतैव कालीनत्वादिघटितविशिष्टस्योपादानासम्भवा-दिति प्राहुः(१)।

(१) अत्रेदं बोध्यम् । ननु तथापि समूहालम्बनानुमितित्व-व्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावृत्ति-रूपावच्छिन्ननिरूपकताकत्वसम्बन्धेन प्रतिबध्यताविशिष्टान्यविष-यिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्यानुगतरूपेण लक्ष्यतावच्छे-दके निवेशे लाघवसम्भवः । प्रतिबन्धकतावृत्तित्वं च स्वावच्छि-न्नविषयताव्यापकतासम्बन्धेन । यदि चेदृशपरम्परासंसर्गो न स्वीक्रियते तदापि नादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितज्ञा-नवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावृत्तिअभावप्रतियोगितानिरूपिताव-च्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकतानि-रूपितभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितज्ञाननिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवि-षयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छे-दकतावद्रूप प्रतिबध्यताविशिष्टान्यतद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्य-त्वनिवेशसम्भवाल्लाघवसम्भव इति चेत्, अत्रोच्यते—जलवद्ध्रद-कालीनवह्निमान्जलादित्यादौ जलवद्ध्रदकालीनवह्निव्यापकीभूता-भावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्येऽव्याप्ति । निरुक्तासाधारण्यवि-षयकज्ञानत्वस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वनैयत्येनासाधारण्यस्य निरुक्तवि-शिष्टत्वात् । विशिष्टद्वयनिवेशे च प्रत्येकविशिष्टे प्रतिबन्धकता-तिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकत्वविवक्षणान्नातिव्याप्तिः । न चाभाव-संयोगेन वह्निमान् इत्यादौ प्रतियोगितासम्बन्धेन वन्ह्यवच्छेदेन व-न्ह्यभाववत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् अगत्या तत्प्रतिबन्धकतानिवे-शेनैव तद्वारणसम्भवादिति ध्येयम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टस्वविषयताशून्ययादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशेनैव ह्रदत्वादिविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टवह्न्यभाववद्ह्रदत्वाविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमादाय नासम्भवः । एवं मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ह्रदत्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टस्वविषयताशून्यवह्न्यभाववद्ह्रदत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमादाय मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ह्रदादावतिव्याप्तिवारणसम्भवं कृत स्वतन्त्रविशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशेनेति । न च विशेषगुणवद्घटादिरूपाश्रयासिद्धादावव्याप्तिः विशेषगुणवद्घटादिरूपविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टविशेषगुणवद्घटाविषयिताशून्यगुणवद्घटविषयकनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया तादृशविशिष्टद्वयघटितत्वादिति वाच्यम् त्वन्मतेऽपि तस्य तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वरक्षणाय यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयेनैवास्मन्मतेऽपि स्वविषयिताशून्ययत्किञ्चिद्विशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयत्किञ्चिद्विशिष्टविषयकनिश्चयत्वं यत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्प्रतिबन्धकताभिन्नप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदके विवक्षणेनैव सामञ्जस्यादिति केचित्पूर्वपक्षयन्ति । स्व लक्ष्यत्वेनाभिमतपरम् ।

तन्न एवरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वखण्डने प्रागुक्तगगनाभाववत्कालीनगगनाभाववद्घटात्मकबाधेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । तादृशविशिष्टनिश्चयस्य निरुक्तप्रतिबन्धकताभिन्नप्रतिबन्धकत्वस्यासत्त्वादिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धावच्छेदकतावद्यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं तादृशविशिष्टविषयताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नाविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वं तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वविवक्षणेनैवोपपत्तौ विशिष्टद्वयाघटितत्वशरीरे अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशो व्यर्थ इति । न च पक्षवृत्ति जलमिति निश्चयविशिष्टवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया जलत्वविशिष्टविषयकनिश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य

वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपविशिष्टविषयितायां सत्त्वेन, जलत्वविशिष्टजलरूपविशिष्टवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टहेतुरूपविशिष्टद्वयघटितत्वेनाऽसाधारण्येऽव्याप्तिवारणाय तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चये प्रत्येकं तादृशविशिष्टविषयत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया जलत्वविशिष्टविषयित्वाऽव्यापकीभूतविषयिताशून्यजलमिति निश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यासाधारण्यविषयितायां विरहेणासाधारणेऽव्याप्तिविरहात् । अन्यथाऽनतिरिक्तवृत्तित्वकल्पेऽपि अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वानिवेशे जातित्वादिना जलत्वाद्यवगाहिज्ञानसाधारणतादृशनिश्चयत्वस्य तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनमाकिञ्चित्करं स्यात् । यदि च प्रथमविशिष्टविषयकनिश्चयेऽव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं न निवेश्यं शुद्धजलत्वविशिष्टजलव्यापकताघटितसम्बन्धस्य शुद्धजलत्वविशिष्टजलधर्मितावच्छेदककज्ञाने एव भानात् जातिमद्व्यापकताघटितसंसर्गावगाहिज्ञाने वह्न्यभाववज्जलवद्रूपाविशिष्टविषयित्वाभावादिति मन्यते, तदापि असाधारणेऽव्याप्तिवारणायैव तादृशाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वं निवेशयितुं शक्यते तावतापि अप्रामाण्यज्ञानाभावाद्यनिवेशेनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपापेक्षया लाघवादिति चेत् अत्राहुः—

जलवत्समानकालीनपर्वतो जलवत्समानकालीनपर्वतकालीनवह्निमान् जलादित्यत्र जलवत्समानकालीनपर्वतकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारणेऽव्याप्तिस्तत्र जलप्रकारकपक्षविषयकनिश्चयविशिष्टजलवत्समानकालीनपर्वतकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशपक्षरूपतादृशासाधारण्यरूपविशिष्टद्वयघटितत्वादतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेश इति । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयता तादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशे नोक्तातिव्याप्तिः तत्र प्रतिबन्धकीभूतहेतुमत्पक्षविषयकज्ञाने हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिततादृशपक्षविषयतायाः अव्यापिकायास्तच्छू-

न्यत्वाभावात् इति वाच्यम् । यत्र स्वरूपसम्बन्धेन जलविशिष्टं यत्संयोगेन जलवज्जलं तस्य पक्षत्वं स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्नेः साध्यत्व स्वरूपवज्जलस्य हेतुत्वम्। साध्यघटकसकलजलवत्त्वं संयोगेन ग्राह्यम् । तत्रत्यासाधारण्ये स्वरूपजलवज्जलवज्जलात्मकतादृशासाधारण्यात्मकतादृशाविशिष्टद्वयघटितत्वात्।

अथवा यत्र जलवज्जलवज्जलवज्जलस्य पक्षत्वं स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्नेः साध्यत्वम्, अत्र पक्षघटकप्रथमजलस्य वैशिष्ट्य स्वरूपेण अन्यजलवैशिष्ट्यं तु संयोगेन साध्यघटकसकलजलवत्त्वमेव संयोगेन बोध्यम्(१)। तत्र स्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलरूपविशिष्टस्वरूपवज्जलवज्जलवज्जलवज्जलकालीनवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिस्वरूपवज्जलात्मकासाधारण्यरूपाविशिष्टद्वयघटितत्वेनाव्याप्तिरतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशः । अत एव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वम् अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वे सति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदक तादृशाविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशस्यैव सम्यक्त्वे अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति परास्तमिति ध्येयम्।

केचित्तु अनुमितिं प्रति चिकीर्षासामग्र्याः प्रतिबन्धकतया कृतिसाध्यपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया च तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वनिवेशे महागौरवम्, अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे च कृतिसाध्यपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्च-

---

(१) वस्तुतस्तु पक्षघटकप्रथमवैशिष्ट्यमपि संयोगसम्बन्धेन पक्षे हेतुमत्ताज्ञानन्तु द्वितीयजलांशे जलत्वेन जलत्वावगाहि, तथाच तादृशभ्रमेऽव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वान्निरुक्तदोषसङ्गतिः । एतेन स्वतन्त्रयद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वमव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वनिवेशान्नोक्तभ्रमसङ्ग्रह इति परास्तम् । जलत्वेन जलत्वावगाहिनिरुक्तभ्रमस्य धर्तुं शक्यत्वादिति ध्येयम् ॥

यविशिष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्यानुमिति समानकालीनतादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टतादृशविशिष्टविषयकनिश्चये फलेच्छाद्यसमानकालीनतादृशनिश्चये च सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् यादृशविशिष्टपदेन कृतिसाध्यपाकत्वविशिष्टसाधनीभूतपाकत्वविशिष्टरूपविशिष्टद्वयस्य धर्तुमशक्यत्वेन तदघटितत्वानिवेशाल्लाघवमित्याहुः(१) ॥ ९ ॥

अथ यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमित्यत्र शेषांशे निश्चयत्वस्य संशयान्यज्ञानत्वरूपस्यावश्यं विवक्षणीयतया तादृशविशिष्टविषयकस्यापि तादात्म्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभिधानादेवोपपत्तौ प्रथमनिश्चयनिवेशनमनतिरिक्तप्रयोजकमिति चेन्न ।

तादात्म्येन यादृशविशिष्टविषयकवैशिष्ट्याभिधाने तादात्म्येन वन्ह्यभाववज्जलवदात्मकविशिष्टविषयकज्ञानविशिष्टजलवद्ध्रदविशिष्टविषयकनिश्चयस्तादृशोभयविषयकोऽप्रसिद्ध एव तदुभयविषयकज्ञानस्य प्रसिद्धत्वेऽपि प्रत्येकविषयत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वविरहात् यादृशविशिष्टद्वयपदेन वन्ह्यभाववज्जलवदात्मकविशि-

---

टि०(१) वस्तुतस्तु तद्धत्ताबुद्धौ बाधनिश्चयस्येव बाधनिश्चयसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वमस्तीति प्राचां मते नीलपर्वतो महानसीयवह्निमानित्यादौ महानसीयवह्न्यभाववन्नीलपर्वतादिरूपबाधेऽव्याप्तिस्तत्र महानसीयवह्निनिश्चयस्य नीलपर्वतनिश्चयस्य च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिविधया अनुयोगितावच्छेदकविशिष्टानुयोगिनिश्चयविधया च बाधज्ञानकारणत्वेन तस्य चैकतरनिश्चयविशिष्टापरनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्महानसीयवह्नेर्नीलपर्वतस्य च यथोक्तरूपाक्रान्तत्वान्नीलपर्वतो महानसीयवन्ह्यभाववानिति—ज्ञानविषयमहानसीयवन्ह्यभाववन्नीलपर्वतस्य महानसीयवह्निनीलपर्वतोभयघटितत्वाच्च । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे तु बाधनिश्चयकारणान्तरासमानकालीनतादृशोभयनिश्चयस्य नीलपर्वतो महानसीयवन्ह्यभाववानिति ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् नीलपर्वतनिश्चयत्वस्य महानसीयवह्निनिश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वान्नोक्तदोष इति ध्येयम् ।

ष्टजलवद्ध्रदविशिष्टस्य च धर्तुमशक्यत्वेन वन्ह्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः; तादृशविशिष्टद्वयाप्रसिध्या असंभवापत्तिर्वा स्यादतः सामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यानिवेशस्यावश्यकत्वेन प्रथमनिश्चयत्वानिवेशनमावश्यकमिति । न च यादृशविशिष्टद्वयपदेन वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदरूपविशिष्ट एव धर्तव्यः । तथाच यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यवन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान्हद इत्याकारकनिश्चयत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरसंभवो वेति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानातिरिक्तवृत्ति इत्यस्यैव सम्यक्त्वे विशिष्टद्वयप्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यस्य समाधाने वृत्तित्वादिघटितविशिष्टसाधारणासंभवस्य प्रागेवोक्तत्वात् । न च यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका सती यादृशविशिष्टविषयित्वाव्यापिका या विषयिता तच्छून्यनिवेशान्न पूर्वोक्तदोषाणामवकाश इति वाच्यम् । तथासति ह्रदपक्षकजातिमज्जलवत्कालीनवन्हिसाध्यकानुमितौ जातिमज्जलवत्कालीनवन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेतिव्याप्त्यापत्तेः जातिमज्जलवत्कालीनवन्ह्यभाववज्जलवदात्मकविशिष्टविषयिताविशिष्टजलवद्ध्रदविषयित्वाव्यापकत्वस्य जातिमज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयितायामसत्त्वान्निरुक्ताव्यापकीभूतविषयिताशून्यजलवाञ्जातिमज्जलवत्कालीनवन्ह्यभाववाञ्जातिमांश्च जलवानित्यादिनिश्चयेऽपि जातिमज्जलवत्कालीनवन्ह्यभाववज्जलवदात्मकविशिष्टविषयकविशिष्टजलवद्ध्रदात्मकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वस्य सत्त्वनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् यादृशविशिष्टपदेन निरुक्तविशिष्टद्वयस्य धर्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् ।

अथैवमपि पक्षवृत्तित्वाघटितासाधारण्यानुरोधेन यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभावस्तादृशत्वस्य विशेष्यदले विवक्षितत्वे ह्रदो वन्हिमाञ्जलादित्यादौ जलव्यापके वन्ह्यभावेऽतिव्याप्तिस्तादृशविषयित्वव्यापकत्वस्य प्रकृतानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनत्वोभयाभावे सत्त्वादिति चेन्न ।

एतन्मते वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादेरेव जलव्यापकवन्ह्यभावस्यासाधारण्यरूपतया भट्टाचार्येण सव्यभिचारे लिखितत्वात् ।

अथ तथापि जलावच्छिन्नधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिं प्रति जलत्वावच्छिन्नधर्मिकवन्ह्यभावव्याप्यत्वज्ञानप्रतिबन्धकतायाः परामर्शग्रन्थे भट्टाचार्येण स्वयं व्यवस्थापितत्वात् जलवान्वह्निमानित्यादौ वन्ह्यभावव्याप्यत्वविशिष्टजलेतिव्याप्तिः(१)तस्य पक्षाघटितत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाभावादिति चेन्न । पक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वे सति विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यग्रहविरोधित्वरूपबाधविभाजकस्य तत्र सत्त्वेन बाधमध्येऽन्तर्भावसम्भवात् तदनन्तर्भावे तु तत्तत्प्रतिबन्धकताभेदस्य लक्षणे निवेशनीयत्वाददोषः(२) ।

एतेन ह्रदो वह्निमाञ्जलादित्यादौ वन्ह्यभाववज्जलवदात्मकेऽतिव्याप्तिः तद्विषयकत्वव्यापकत्वस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मताज्ञानकालीनत्वोभयाभावे सत्त्वादित्यपि परास्तम् (३) ॥ १० ॥

अथ ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववदनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नाविषयित्वं तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यत एव सामंजस्ये किं विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनेनेति चेत् अत्राहुः—

तत्र यदि अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धरूपं तदा हेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिः तादृशोभयाभाववदसाधारण्यज्ञानप्रतिबंधकतायाः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य हेतुमत्पक्षविषयितायां सत्त्वात् । यदि चानातिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यते तदा जल वह्नि-

---

(१) एवं ह्रदधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिं प्रति वह्निव्यापकाभावग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वस्य व्याप्त्यनुगमग्रन्थे भट्टाचार्येण व्यवस्थापितत्वात् तथाच ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्निव्यापकाभाववद्ध्रदे चातिव्याप्तिरिति ।

(२) ह्रदधर्मिकवह्निबुद्धिं प्रति वन्ह्यसमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया वन्ह्यसमानाधिकरणधर्मवद्ध्रदस्य बाधत्वं बाधग्रन्थे दीधितिकृतोक्तम् । परामर्शग्रन्थे तस्य प्रतिबन्धकत्वं मतविशेषाभिप्रायेणोक्तमिति चेन्नातिशङ्कापीति ध्येयम् ।

(३)तस्यापि व्यभिचारमध्ये प्रवेशादिति हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभाववति हेतुमत्त्वस्य इति साधारणग्रन्थे दीधितिकृतोक्तत्वात् इति भावः ।

मञ्जलादित्यादौ वन्ह्यभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववद्वृत्तिताद्दशप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारण्यघटितेतिऽव्याप्तिरतो विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशनम् । एतेन पक्षधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानभिन्नज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमपि न सत्, तत्रापि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे हेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तिः ह्रदो वह्निमाञ्जलादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवद्ध्रदावतिव्याप्तिश्च । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपनिवेशे चोक्तस्थले जलवद्ध्रदकालीनवह्न्यभाववज्जलवद्ध्रदावतिव्याप्तिः जलवद्ध्रदज्ञानविशिष्टवह्न्यभाववज्जलवद्विषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः ताद्दशज्ञानभिन्नज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नतया तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य ताद्दशविशिष्टविषयितायां सत्त्वात् । यद्यपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासाधारण्यविषयताभिन्नत्वोभयाभाववद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकताया. स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकतावत्तद्रूपवत्त्वं वक्तव्यमतो न पूर्वोक्तातिव्याप्तिः । न चैवं वह्न्यभाववद्ध्रदादावव्याप्तिः तद्विषयतायामभाववान्वह्न्यभाववानभाववांश्च ह्रद इत्यादिज्ञाननिष्ठज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासाधारण्यविषयताभिन्नत्वयोः सत्त्वादिति वाच्यम् ज्ञानवैशिष्ट्याद्यनवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वासाधारण्यविषयताभिन्नत्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि बाधाद्येकदेशेऽतिव्याप्तिः तज्ज्ञानीयैकदेशविषयितायां निरुक्तोभयाभावसत्त्वादिति, एवं उदासीनज्ञानीयैकदेशविषयतायां निरुक्तोभयाभावासत्त्वादिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छेदेन निरुक्तोभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति । यद्यपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वासाधारण्यविषयित्वावृत्तित्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तद्रूपवत्त्वं वक्तव्यमतो नोक्तदोष इति । तन्मन्दम् प्रागुक्तजल (ह्रदो) वह्निमाञ्जलादित्यादौ वह्न्यभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववद्वृत्तिताद्दशप्रतियोगित्ववज्जलरूपासाधारण्यघटितेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । यदि चासाधारण्यविषयितापदेनासाधारण्यविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयविषयित्वं विवक्ष्यते तदा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वकल्पोऽपि साधीयानिति कश्चिदुपैति । तदपि न वह्निमज्जलवत्कालीनजलाभा-

ववद्ध्रदपक्षकवह्निसाध्यकस्थले वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः तादृशविशिष्टविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति ध्येयम्(१)॥ ११ ॥

अथानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानवृत्तियद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये कृतं विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टान्तराघटितत्वाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वविशेषणानिवेशेनेति । न चैवं वह्न्यभावाद्येकदेशेऽतिव्याप्तिः वह्न्यभाववान्ह्रद इति ज्ञानीयवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयिताया एव तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यज्ञानीयत्वेन तस्याः तादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिति वाच्यम् । वह्न्यभाववत्कालीनजलवान् वह्न्यभाववान् तादृशजलवांश्च ह्रद इति ज्ञानस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यवह्न्यभाववत्कालीनजलवान्वह्न्यभाववानिति–ज्ञानेऽपि वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयतायास्सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति चेन्न वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनत्वाभाववज्जलवत्कालीनजलाभाववद्ध्रदपक्षकवह्निसाध्यकस्थले व[ह्न्]यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वस्य एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्न्यभाववद्धूमाभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य सार्थक्यात् । न च यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वनिवेशेनोक्तातिव्याप्तिवारण सम्भवतीति वाच्यम् एवमपि ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वस्य मेयत्वाविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्यावश्यकत्वात् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतामात्र-

---

(१) एवं संयोगाभाववद्वृक्षेऽतिव्याप्तिस्तस्यालक्ष्यताया बाधग्रन्थे भट्टाचार्येण स्वीकारात् अव्याप्यवृत्तित्वभ्रमानास्कन्दितत्वस्य ज्ञाने विशेषणीयतया तत्कालीनानिरुक्तबाधज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् समानाकारकज्ञानीयविषयिताया ऐक्यात् भवन्मते तादृशविषयितासामान्ये स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वादिति ।

स्य मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतामात्रस्य च वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान् धूमाभाववान् तादृशजलवांश्च ह्रदः मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववान् धूमाभाववान् मेयत्वविशिष्टवह्न्यभाववांश्च ह्रद इति ज्ञाननिष्ठं यदनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदनवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वात् । न च यत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वविवक्षणे नोक्तदोष इति वाच्यम् तथा सति गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्यादौ बाधप्रतिबन्धकतामादाय बाधभ्रमाविषये गोत्वाभावादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति । न च स्वानवच्छेदकाविषयिताशून्यज्ञानीयाविषयितावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयित्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्युक्तौ नोक्तदोषः उक्तबाधप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयिताशून्याविषयितावच्छेदकं यत् गोत्वाभावत्वं तदवच्छिन्नविषयित्वाव्यापकत्वात्तत्प्रतिबन्धकत्वस्येति स्वपदमनुमिति प्रतिबन्धकतापरमिति वाच्यम् । एवमपि ह्रदो वह्निमानित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्न्यभाववह्न्यभाववद्ध्रदे बाधप्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्त्यापत्तेरिति(१) अत एव (२)स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वस्वरूपोभयसंबन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्युक्वाविव सामञ्जस्ये विशिष्टद्वयाघटितत्वाविशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशो व्यर्थ इति प्रलपितमप्यपास्तमिति कृतं पल्लवितेन ॥ १२ ॥

अथ तादृशसमूहालम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाव्यापकीभूतप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्न-

---

(१) वस्तुतो ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदादावव्याप्तिः तत्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन निरवच्छिन्नवह्नित्वप्रकारतानिरूपिताभावविषयतेत्यादिक्रमेण विषयताशालिज्ञानस्यैव लाघवात्प्रतिबन्धकतया वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतायास्तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकया तच्छून्यत्वाभावेन वह्न्यभाववद्ध्रदादावव्याप्तिः । एवं निरवच्छिन्नविशेषणतया वह्न्यभाववद्ध्रदादेरेव बाधता प्रतिबन्धकता च केवलविशेषणतयेति मते तत्राव्याप्तिश्चेति ध्येयम् ।

(२) वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वानवच्छेदकेत्यादि । जलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय स्वरूपेति ।

विषयताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्यस्यैव सम्य-क्त्वे व्यर्थं विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशनमिति । न च सर्वस्या एवं प्रतिबन्धकताया ज्ञानभेदेन भिन्नतया तादृश-प्रतिबन्धकत्वाव्यापकत्वेन बाधप्रभृतावसम्भव इति वाच्यम् । अव्यापकप्रतिबन्धकतापदेन व्यापकत्वसम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धक-ताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात् । नचैवमपि वह्न्यभा ववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिः वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्ति-जलाभावात्मकविशेषाभाववत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतायास्साध्यवत्ताबु-द्धिप्रतिबन्धकत्वाव्यापकत्वेऽपि वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान्धूमा-भाववांस्तादृशजलवांश्च ह्रद इत्याकारकज्ञानीयहेतुमत्ताबुद्धिप्रति-बन्धकत्वव्यापकत्वेन तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयस्य तादृशाव्याप-कप्रतिबन्धकताशून्यत्वादिति वाच्यम् व्यापकतासम्बन्धेन स्वविशि-ष्टान्यप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयताव्यापकं स्वं तद्रूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्र स्वपदं अनुमितित्वव्यापकप्रतिब-ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतापरम् । तथा चोक्तविशिष्टविषयकनिश्च-यस्य हेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताविशिष्टान्यप्रतिबन्धकताशून्यत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्धकताया उक्तविशिष्टविषयत्वाव्यापकत्वान्नातिव्याप्तिः। एतेन मेयत्ववाच्यत्वोभयवद्धूमाभाववद्वृत्तित्वाभाववद्वह्निपक्षक धूमसाध्यकवह्निहेतुकस्थले मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्ति-स्तादृशव्यभिचारनिश्चयवृत्तिप्रतिबन्धकतामात्रस्यैवाश्रयासिद्धिप्रति-बन्धकताव्यापकत्वात् । एवं ह्रदो वह्निमान् वह्न्यभाववज्जलवद्वृ-त्तिमेयत्वविशिष्टजलाभावादित्यत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्र देऽतिव्याप्तिः तादृशह्रदविषयकनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतामात्रस्यैव स्वरूपासिद्धिप्रतिबन्धकताव्यापकत्वात् अतः नोक्तकल्पः साधीया-नित्यपि परास्तम् । न च धूमव्यभिचारिवह्निमदादावतिव्याप्तिः त-ज्ज्ञानस्य निर्धर्मितावच्छेदकतया तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वाव्या-पकप्रतिबन्धकत्वविरहादिति वाच्यम् तत्रापि वह्निर्वृत्तिरित्याकार-कज्ञानप्रतिबन्धकतायास्तादृशप्रतिबन्धकत्वाव्यापिकायाः सत्त्वेना-तिव्याप्तिविरहादिति ।

मैवम् द्रव्यं समवेतादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिसमवेतव-दादौ अतिव्याप्त्यापत्तेः । द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिसमवेतवादित्या-

कारकज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वाऽव्यापकीभूतप्रतिबन्धकताशू-न्यत्वात्। समवेतमवृत्तीत्यादिज्ञानस्याप्याहार्यत्वेनाप्रतिबंध्यत्वात्। यद्यपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य समवेतत्वघटकतया तदव-च्छिन्नेऽवृत्तित्वज्ञानं प्रति समवेतवानिति ज्ञानस्य विरोधित्वान्ना-तिव्याप्तिरिति उच्यते, तदापि यन्मतेऽसमानप्रकारकज्ञानस्य विरो-धित्वं नास्ति तन्मते गगनादिधर्मिकावृत्तित्वज्ञानं प्रति गगनवत्ताबुद्धे-रप्रतिबन्धकतया व्यभिचारवदादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। अनुमिति-परामर्शकार्यकारणभावग्रन्थेऽवृत्तित्वग्रहस्य वृत्तिमत्त्वग्रहं प्रति ग्रा-ह्याभावावगाहितया विरोधित्वात् तादृशपरामर्शं प्रति विरोधित्वेमा-नाभावादित्युक्तम् संगच्छते इति ध्येयम्। न च द्रव्यत्वाभाववद्वृत्ति-समवेतवदिति ज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाप्रतिबन्धकत्वमादाय न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। इच्छात्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वानिरूपित-प्रतिबन्धकताया एव निवेश्यत्वात्, अन्यथा बाधादिविषयकतत्तज्ज्ञा-नं जायतामित्याकारकेच्छाप्रतिबन्धकतामादायासम्भवापत्तेरिति ध्येयम्।

केचित्तु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिप-क्षत्वे तत्राव्याप्तिः तज्ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकत्वाऽव्यापकीभूतप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमाना-धिकरणहेत्वभावरूपविशेषाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताशून्यत्वाभा-वात् इत्याहुः (१)।

नव्यास्तु सर्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकगगनप्रकारकबुद्धेः कि-ञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारता-शालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति सव्यभिचारे भट्टाचार्येण दर्शितमते सर्वं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ गगनाभाववद्घटादेरपि बाधतया तत्राव्याप्तिः प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वाऽव्यापकीभूतस्य घटो गगनवानित्यादिज्ञानीयघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकगगनाभाव-

---

(१) निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववद्ध्रदस्य बाधत्वमते प्रतिबन्धकत्वं च केवलस्वरूपसम्बन्धेनेति तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः ता-दृशप्रतिबन्धकत्वाऽव्यापकं यन्निरवच्छिन्नस्वरूपेण वह्न्यभावाभावव-त्ताबुद्धिं प्रति प्रतिबंधकत्वन्तच्छून्यत्वाभावादिति ध्येयम्॥

त्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वस्य तादृश बाधनिश्चये सत्त्वादित्याहुः ॥ १२ ॥

प्रथमविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वमिति तु समुदितार्थः। अत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वानिवेशेऽभाववान् वह्न्यभाववान् अभाववांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टान्तरेण अभाववद्ध्रदादिना घटितत्वाद्बाधादावव्याप्तिरतो,(१)एवमसाधारण्यज्ञानीप्रयतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकहेतुमत्पक्षघटितवन्ह्यभाववज्जलवद्ध्रदात्मकबाधेऽव्याप्तिश्चातो अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविषयकस्य व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतावसत्त्वान्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतव्याप्तिरतः स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेश इति भट्टाचार्येणोक्तम् । तन्न संगच्छते व्यभिचारत्वेन घटाद्यवगाहिप्रतीतेरेव मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यश्रयाविषयकत्वेन तदीयविषयतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारत्वे सत्त्वात्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादावसत्त्वादिति ।

केचित् उक्तरीत्याऽसम्भवभयेन स्वाश्रयविषयकप्रतीतिविषयवृत्ति-अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव निविष्टं तन्निवेशेनैव चातिव्याप्तिः सङ्गच्छते स्वस्य स्वाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वाभावादित्याहुः ।

परे तु व्यभिचारत्वेन घटाद्यवगाहिप्रतीतावपि स्वाश्रयाविषयकत्वं नास्ति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपदार्थतया सामानाधिकरण्यघटकत्वेन तादृशप्रतीतौ स्वाश्रयभानात् तथाच यथाश्रुतमेव सम्यगि-

---

(१) असाधारण्यविषयत्वानवच्छिन्नत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशेऽप्याह एवमिति ।

त्याहुः(१) । न च स्वाश्रयाविषयकत्वनिवेशे प्रमेयं गगनवदित्यादौ स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिध्या गगनाभाववत्प्रमेयात्मकबाधादावव्याप्तिसम्भवेऽतिव्याप्तिदानमसङ्गतमिति वाच्यम् प्रमेयनिष्ठगगनाभावादेरेव तत्र दोषत्वात् स्वाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्तादृशं तदवच्छिन्नघटितत्वावच्छेदकं यद्यत्त्वं तदन्यत्वरूपे प्रतियोगिनि स्वत्त्वमन्तर्भाव्य विशिष्टान्तराघटितत्वं निवेश्याप्यव्याप्तिवारणसम्भवाच्च । नचैव स्वपदार्थाप्रसिद्धिर्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरपि स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । धूमव्यभिचारिवह्निकालीनघटत्वादेरेव स्वपदेनोपादातुं शक्यत्वादिति ध्येयम् ॥१४॥

स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यदनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकं तदाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वानिवेशे प्रमेयं गगनवद्वाच्यत्वादित्यादौ व्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्गगनाभाववन्मेयत्वादि तदाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिध्या अव्याप्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अथ स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्साध्याभावव्याप्यपक्षतावच्छेदकं साध्याभाववद्वृत्तित्वव्याप्यहेतुतावच्छेदकं च तदाश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वात् सर्वत्रासम्भवसम्भवे अव्याप्तिदानमसङ्गतमिति चेत्,

अत्राहुः—घटो गगनवानित्यादौ गगनाभाववद्घटरूपबाधे लक्षणगमनान्नासम्भवः तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेः सत्प्रतिप-

---

(१) अत्र तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वनिवेशे प्रमेयमितिप्रतीतिमादाय मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिर्दत्ता भट्टाचार्येण । अत्रेयमाशङ्का—ननु प्रथमोपात्तस्वावच्छिन्नाविषयक इत्यस्य व्यावृत्तिमपहाय चरमव्यावृत्त्यनुसरणं सन्दर्भविरुद्धमिति चेन्न चरमावच्छेदकत्वनिवेशसत्त्व एव प्रथमा स्वावच्छिन्नेत्यस्य व्यावृत्तिः सम्भवति अन्यथा तन्निवेशेऽपि प्रमेयमिति—प्रतीतिविषयवृत्तित्वमादायातिव्याप्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । नहि प्रथमस्वावच्छिन्नत्वसत्त्व एव चरमावच्छेदकत्वं सार्थकं येन तदसत्त्वेऽपि व्यभिचारकालीनघटेऽतिव्याप्तिवारकतया सार्थकमिति ध्येयम् ।

ज्ञघटकत्वमते सत्प्रतिपक्षाभावात् पक्षावृत्तिसाध्यपक्षनिष्ठसाध्याभावादिकमादाय दोषस्यापि तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेनैव वारणसम्भवात् । नचैवमपि पक्षनिष्ठसाध्याभावकालीनप्रमेयत्वादेरपि तादृशविशिष्टान्तरतया तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेनैव प्रतीत्यप्रसिध्याऽसम्भवो दुर्वार एवेति वाच्यम् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यदनुमितिप्रतिबन्धकताया अनतिरिक्तवृत्तित्वे सति स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताश्रयविषयतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाघटितत्वस्य विवक्षितत्वात् (१) व्यापकसामानाधिकरण्यरूपसाध्याभावव्याप्तिविशिष्टधर्मादिकमादाय दोषस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयित्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतानिवेशेनापि वारणसम्भवात् । न चैवं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिस्तत्र तादृशविशिष्टान्तरं यद्व्यभिचारादिकं तन्निष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यमेयत्वविशिष्टधूमाभाववद्वृत्तिवह्निमानित्याकारकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम तदाश्रयनिष्ठमुख्यविशेष्यताशून्यज्ञानीयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ।

अथवा अप्रसिद्धिनिबन्धनासंभवो न संभवतीति तदुपेक्षितमित्याहुः ७ ।

अथ स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकमनुमित्यवृत्तिविषयतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नाघटितत्वेनैव सामञ्जस्ये कृत प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वनिवशेनेनेति चेन्न पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यवान्

---

(१) अत्र प्रकृतानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणज्ञानावृत्तिविषयितानिवेशे उक्तदोषवारणेपि जलाभाववद्वह्निमत्कालीनतत्पर्वतो पर्वतीयवह्न्यभाववान् जलादित्यादिस्थलीयपर्वतीयवह्निमत्तत्पर्वतरूपबाधेऽव्याप्तिः ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशक्षणज्ञानावृत्तिविषयिताकवह्निमत्पर्वतघटितत्वादिति । वस्तुतस्तु मेयत्वविशिष्टवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदादावतिव्याप्तिः । तादृशविशिष्टान्तरं यः सत्प्रतिपक्षस्तस्य प्रकृतानुमितिवृत्तित्वात् सत्प्रतिपक्षनिश्चयस्य कार्यकालवृत्तितया प्रतिबन्धकताया अस्वीकारादिति । एतच्च सत्प्रतिपक्षग्रन्थे "यदि चायं वह्निमान् वह्न्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी" इत्यादिना दीधितिकृतोक्तत्वादिति ध्येयम् ।

पर्वतीयवह्निमत्पर्वतरूपासिद्धावव्याप्त्यापत्तेः तत्र तादृशानुमित्यवृत्तिविषयताकतादृशविशिष्टान्तरेण वह्निमत्पर्वतेन घटितत्वादिति।(१)।१५।

अथ यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तराघटितत्वकल्पे स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकरूपस्याप्रसिध्याऽसंभवं दत्वा भट्टाचार्येण दूषितम् ।

अत्रावच्छेदकत्वद्वयम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् अन्यथा प्रथमावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपं तदा अभाववान् वन्ह्यभाववान् अभाववांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि वन्ह्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकाप्रसिध्याऽसम्भवापत्तेः। एवं वन्ह्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकस्य प्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताश्रयविषयतावच्छेदकीभूतविशिष्टान्तरं यत् ह्रदत्वादिक तद्घटितत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम् अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् । न च स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद् यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं तादृशविशिष्टान्तरविलक्षणे ह्रदत्वादिकमादाय न दोष इति वाच्यम् एवमपि धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचा-

(१) अत्र प्रकृतानुमित्यवहितपूर्वक्षणज्ञानावृत्तिविषयतानिवेशे उक्तदोषवारणेपि जलाभाववद्वह्निमत्कालीनतत्पर्वतो पर्वतीयवन्ह्यभाववान् जलादित्यादिस्थलीयपर्वतीयवह्निमत्तत्पर्वतरूपबाधेऽव्याप्तिः ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशक्षणवृत्तिज्ञानावृत्तिविषयिताकवह्निमत्तत्पर्वतघटितत्वादिति । वस्तुतस्तु मेयत्वविशिष्टवह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदादावतिव्याप्तिः । तादृशविशिष्टान्तरं यः सत्प्रतिपक्षस्तस्य प्रकृतानुमितिवृत्तित्वात् सत्प्रतिपक्षनिश्चयस्य कार्यकालवृत्तितया प्रतिबन्धकताया अस्वीकारादिति । एतच्च सत्प्रतिपक्षग्रन्थे यदि चायं वह्निमान् वन्ह्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी इत्यादिना दीधितिकृतोक्तत्वादिति ध्येयम् ।

रिवह्निमद्दात्मकबाधाव्याप्तेः, तादृशबाधविषयिताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद्विषयितासामान्यरूपाप्रसिध्या ह्रदो वह्निमान् वन्ह्यभावाभाववन्निरूपितत्वाभाववद्वृत्तित्वकालीनधूमादित्यादौ हेतुविशेषणासिद्धिघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । न च स्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावद् यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्य तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वमित्युक्तौ नोक्तदोष इति वाच्यम् पर्वतमपि धूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमवान्वन्हेरित्यादौ घटकालीनधूमव्यभिचारिवह्निमदात्मकेऽतिव्याप्ति· घटकालीनधूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमाभाववानितिबाधज्ञानीयघटकालीनधूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वावच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकतावद्विषयितासामान्यक विशिष्टान्तरं यद्धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमदादि तदघटितत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु वह्न्यभाववद्ध्रदवान् धूमाभाववान् तादृशह्रदवान्ह्रद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि बाधविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया बाधविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितासामान्यकरूपाप्रसिद्धेरेव सत्त्वादिति ध्येयम्

यदि च स्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नत्वानिवेशेनैवोक्तदोषाणां वारणसम्भवेऽनतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेशो व्यर्थ इति मन्यते तदा व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्राव्याप्तिः निरुक्तविशिष्टान्तरं यज्जलह्रदादि तद्घटितत्वादिति तद्वारणायानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेश इति ध्येयम् ॥ १६ ॥

(वक्ष्यमाणयुक्त्या यदि स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वे निवश्यते तदा नोक्तदोषः किन्तु घटो गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनवानित्यादौ गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्घटरूपबाधाव्याप्तिः तत्र तादृशबुद्धेर्ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशबाधत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितासामान्यकं यदभाववद्घटत्वादिकं तद्घटितत्वात्, एवं व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तत्र चाव्याप्तिः निरुक्तविशिष्टा·

न्तरं जलवद्ध्रदादि तद्घटितत्वादिति, तद्वारणायानतिरिक्तवृत्तित्व-निवेशः।)

अथ स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-च्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्वावच्छिन्नविषयकप्रतीति-विषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वोभयाभावकेवलान्वयिकं यत्स्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वमित्युक्तावेतत्कल्पस्य निर्दोषत्वे कथं तत्परित्यक्तमिति। न च जातिमान्वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानमादाय दोषवारणार्थं स्वाव-च्छिन्नविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-मान्यावच्छेदकविषयितायां च स्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकीभूत-विषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचा-रादावतिव्याप्ति तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्या-पकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयतादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक-विषयितावच्छेदकत्वघटितनिरुक्तोभयाभावस्य केवलान्वयित्वादिति वाच्यम् तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायां स्वाव-च्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वमनिवेश्य यद्रू-पावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशेनापि जातिमान्वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञानवारणसंभवेन यद्रूपावच्छिन्नविष-यित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं ता-दृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तत्त्व—स्वावच्छिन्नविषयकप्रती-तिविषयतावच्छेदकत्वेतदुभयाभावस्य व्यभिचारविशिष्टबाधत्वा-दावसत्त्वात् केवलान्वयित्वविरहेण बाधविशिष्टव्यभिचारादावति-व्याप्त्यनवकाशादिति चेन्न। ह्रदे वन्ह्यभावः वन्ह्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानद्वयसाधारणैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वमते तादृशोभयाभाव-स्य ह्रदवृत्तिवन्ह्यभावत्वादावसत्त्वेन केवलान्वयित्वाभावादसंभवा-पत्तेः। न च ज्ञानद्वयसाधारणैकतादृशरूपस्य प्रतिबन्धक-तामताश्रयणे भट्टाचार्योक्तयथाश्रुतकल्पे तादृशप्रतिबन्धकतासामा-न्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयकप्रती-तिविषयतावच्छेदकस्य ह्रदवृत्तिवन्ह्यभावत्वादेरेव तादृशरूपस्य प्रसिद्धत्वात् वन्ह्यभाववद्ध्रदादावसंभवदानमसङ्गतमिति वाच्यम्। भट्टाचार्योक्तकल्पे तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यै-

वावश्यकत्वेन हृदवृत्तिवन्ह्यभावत्वादेस्तादृशविशिष्टान्तररूपत्वा-भावात् अन्यथा बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्त्यापत्तेः। व्यभि-चारविशिष्टबाधत्वादेरेव तादृशरूपत्वेन प्रसिद्धत्वात् तदवच्छिन्ना-विषयकप्रतीतिविषयत्वस्य च तत्र सत्त्वात्।

अत एव भट्टाचार्योक्तकल्पे स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रति-बन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकस्वपर्याप्त्य-वच्छेदकताकनिरूपकताकविषयिताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य तादृशविशिष्टान्तरपदेन विवक्षणे मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरेव तादृशत्वेन तदवच्छिन्नाघटितत्वस्य व्यभिचारादौ सत्त्वा-दसंभवदानमसंगतमिति परास्तम् तादृशप्रतिबन्धकतासामान्या-वच्छेदकविषयितायामुक्तयुक्त्या स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभू-तविषयताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभि-चारत्वादेरपि तादृशत्वाभावात्।

एतेन स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्याव-च्छेदकविषयितावच्छेदकस्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य विशि-ष्टान्तरपदेन विवक्षणे वन्ह्यभाववद्ध्रदकालीनघटत्वादेरेव तादृ-शत्वादसम्भवदानमसङ्गतमित्यपि परास्तम् ॥ १७ ॥

स्वावच्छिन्नाविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक-विषयितानिरूपकतावच्छेदकः कश्चित् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रती-तिविषयतावच्छेदको यस्य एवंभूतं यत्स्वं मेयत्वविशिष्टव्यभि-चारत्वादि तदवच्छिन्नाघटितत्वमित्यत्रापि प्रतिबन्धकतावच्छेदक-त्वद्वयमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्, अन्यथा उभयत्र स्वरूप-सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे ह्रदो वन्हिमान्धूमादित्यादौ मेयत्ववि-शिष्टवन्ह्यभाववान् धूमाभाववान् तादृशवह्न्यभाववांश्च ह्रद इत्या-दिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि मेयत्वविशिष्टवन्ह्यभाववद्ध्रदत्वा-वच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया ता-दृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य शुद्धवन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्न-विषयतायामसत्त्वात् स्वपदार्थाप्रसिद्धिः स्यादतः प्रथमावच्छे-दकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम्। एवञ्च यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभाववदभावस्य पक्ष-त्वं संयोगेन च वन्हेर्हेतुत्वं धूमादेः साध्यत्वं तत्र संयोगसम्बन्धाव-

च्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन वन्हिविशिष्टाभावरूपाश्रयासिद्धिघटितवन्ह्यभाववदभावरूपासिध्यादावव्याप्तिः तद्धटकवन्हिविशिष्टाभावत्वस्य तादृशस्वरूपासिद्धिविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूततादृशस्वरूपासिद्धिज्ञानीयविषयतावच्छेदकत्वेन तस्या अपि स्वपदेन धर्तुं शक्यत्वात्। तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतासामान्यकत्वविवक्षणे च अत्रैव मेयत्वविशिष्टस्वरूपासिद्ध्यादावतिव्याप्तिः मेयत्वविशिष्टतादृशासिद्धिविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यकत्वस्याप्रसिध्या स्वपदेन मेयत्वविशिष्टतादृशासिद्धेर्धर्तुमशक्यत्वात्।

अथवा पर्वतत्वावच्छेदेन वन्ह्यभावस्य साध्यत्वे नीलत्वाभावस्य हेतुत्वे एकत्र द्वयमिति रीत्या वन्हिमन्नीलपर्वतेऽतिव्याप्ति· तत्र तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गताया बाधप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपासिद्धिप्रतिबन्धकतायाश्चावच्छेदकविषयितासामान्यकतादृशरूपाप्रसिध्या स्वपदेन वह्निमन्नीलपर्वतत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात्। वस्तुतो ह्रदो वह्निमज्जलवत्कालीनवन्हिमान् जलाभावादित्यादौ वन्ह्यभाववज्जलवद्ध्रदात्मके साध्याविशेषणासिद्धस्वरूपासिद्धिघटितबाधेऽतिव्याप्तिः तत्र तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितासामान्यकरूपाप्रासिध्या स्वपदेन तस्य धर्तुमशक्यत्वात्। एवं गगनाभाववदभाववत्कालीनघटो गगनवानित्यादौ बाधाव्याप्तिश्च।

नव्यास्तु विषयितासमसंख्याकप्रतिबन्धकतायाः अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानभ्युपगमेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाविषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकाऽप्रसिध्याऽसम्भवः। अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् (१)।

अथवा घटत्वावच्छेदेनाभाववदन्यत्ववैशिष्ट्येन प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निमदन्यत्ववैशिष्ट्येन च घटितपक्षतावच्छेदकका·

---

(१) एवं प्रथमं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वानिवेशे वन्ह्यभाववद्ध्रदकालीनघटेऽतिव्याप्तिः स्वपदेन तादृशकालीनघटत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात्। तादृशञ्च मेयत्वविशिष्टवन्ह्यभाववद्ध्रदत्वादिकं तदन्यत्वस्य सत्त्वात्। अनतिरिक्तत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्थलद्वय एवाव्याप्तिरिति ध्येयम्।

भाववदन्यघटकालीनपर्वतो द्रव्यत्वानित्यादिस्थले आश्रयासिद्धिद्वय-घटिते वन्ह्यभाववद्घटेऽतिव्याप्तिः तादृशविशिष्टविषयित्वव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य विशिष्टविषयिताया एवासत्त्वेन स्वपदेन तादृशविशिष्टस्य धर्तुमशक्यत्वात् । एवं यत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन नीलत्वस्य वह्नेश्च प्रत्येकं दोषत्वं, तथा नीलत्वसामानाधिकरण्येनापि वह्नेर्दोषत्व तत्र वह्निमन्नीलपर्वतादावतिव्याप्तिः अतो द्वितीयावच्छेदकत्वमप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं वाच्यम् ॥ १८ ॥

स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्विषयित्वं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक यद्यत्त्वं तद्धर्मावच्छिन्नत्वम्, अथवा यद्धर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतविषयिताकविशिष्टनिरूपिताविषयितात्वं यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्यं तद्धर्मावच्छिन्नत्वमेव समुदितार्थः इति कल्पद्रुमे बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिर्दत्ता भट्टाचार्येण ।

न च प्रथमलक्षणे वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितायां वन्हित्वाद्यवच्छिन्नत्वनिरूपितत्वसत्वात्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वादावसत्त्वादसंभव इति वाच्यम् । तादृशतादृशधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताशून्यज्ञानीयमुख्य विशेष्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितमित्यत्र यादृशयादृशधर्मघटनधर्मावच्छिन्नानिरूपितत्वमेव वा निवेशनीयम् ।

अत्र कल्पद्रुमे एव स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतेत्यत्र अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व ग्राह्यम् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकेत्यत्रापि तथा, अन्यथा उभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वे पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतेऽतिव्याप्तिः । न च तथापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकेत्यत्रानतिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यतां स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नम् इत्यत्र तु स्वरूपमेवास्तु, तथाच पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अनतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदकरूपाप्रसिध्या पाषाणमयत्ववत्पर्वते नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादौ जलवद्ध्रदेऽतिव्याप्त्यापत्तेः

जलवान्वन्ह्यभाववान् जलवांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतवन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितायाः जलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वासत्त्वेन उदासीनयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितत्वं तादृशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य जलवद्ध्रदे सत्त्वात् । एवमभाववान् वन्ह्यभाववानभाववांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतत्वेन तदनतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकरूपाप्रसिध्या वन्ह्यभाववद्ध्रदादावव्याप्तेश्च । न चोक्तदोषभिया प्रथमावच्छेदकत्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं विवक्ष्यतां द्वितीयन्तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेवेति वाच्यम् । धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमदादावव्याप्त्यापत्तेः तत्र धूमभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वावच्छिन्नविषयताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं तद्रूपाप्रसिद्धेः(१) ॥ १९ ॥

अथ बाधविशिष्टव्यभिचारविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूत न बाधत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नविषयित्वमपि तु बाधविशिष्टव्यभिचारित्वावच्छिन्नविषयित्वमेवेति तन्न बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नानिरूपितमिति बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिरुक्ता भट्टाचार्येण ।

---

(१) अत्र कल्पचतुष्टये एवोभयत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे गुणः कपिसंयोगवानित्यादौ केवलस्वरूपसम्बन्धेन कपिसंयोगाभाववद्गुणेऽतिव्याप्तिः । तत्र च प्रतिबन्धकत्वं केवलस्वरूपसम्बन्धेन । दोषत्वञ्च निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेनातोऽलक्ष्यत्वमिति। तत्र स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नेत्यत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे प्रथमकल्पे तत्रैव मेयत्वविशिष्टकपिसंयोगाभाववद्गुणे, द्वितीयकल्पे बाधादिकालीनघटादौ, तृतीयचतुर्थकल्पे तत्रैव कपिसंयोगाभाववद्गुणेऽतिव्याप्तिरिति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व इत्यत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वानिवेशकल्पचतुष्टय एव निरुक्तकपिसंयोगाभावद्गुणेऽतिव्याप्तिरिति ध्येयम् । तादृशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमित्यत्र तदनवच्छिन्नविषयतावच्छेदकत्वनिवेशनैवोपपत्तौ तावद्दूरानुधावनं व्यर्थमिति चिन्त्यम् ।

सा न संगच्छते—बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतं यद्व्यभिचारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयित्वं तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽसत्त्वात्। न च ह्रदे वन्ह्यभावः वन्ह्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानद्वयसाधारणैकप्रतिबन्धकत्वे वन्ह्यभाववद्ध्रदादावसंभवः वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतायाः ह्रदे वन्ह्यभाव इति-ज्ञानीयह्रदनिष्ठवन्ह्यभावत्वावच्छिन्नविषयितायाः वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वादिति तदसंभववारणाय तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकयत्किञ्चिद्विषयत्वे स्वावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वं स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयिताकविशिष्टे स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयताकत्वं वा विशेषणं देयमेवेति बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिरप्रत्यूहैवेति वाच्यम्, कालिकादिसम्बन्धेन वह्न्यभाववत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया स्वरूपसम्बन्धनिवेशस्यावश्यकतया स्वरूपसम्बन्धस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वोभयसम्बन्धमादायैकप्रतिबन्धकतायाः दुर्वचत्वाच्च। न च सप्तम्युल्लेखिप्रतीतिस्थले स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधारतानिरूपिताधेयता भासते प्रथमोल्लेखिप्रतीतिस्थले च स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधारतेति ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वविषयितानिरूपितानिरूपितत्वविषयतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वविषयितानिरूपितवन्ह्यभावत्वावच्छिन्नविषयताकैकनिश्चयत्वेनैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचतया असंभववारणाय स्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशनमावश्यकमित्यतिव्याप्तिसंगतिरिति वाच्यम्। अप्रामाण्यज्ञानानामननुगमेन निश्चयत्वाननुगमेन च एकप्रतिबन्धकताया वक्तुमशक्यत्वात्। कथंचिदप्रामाण्याद्यनुगमेऽपि एतद्ग्रन्थस्यैकप्रतिबन्धकत्वमताभिप्रायकत्वे व्यभिचारादिघटितबाधादिसंग्राहकयद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं स्वावच्छिन्नवि-

षयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृशरूपान्तराघटितत्वमिति प्रथमकल्पे ह्रदवृत्तिवन्ह्यभावत्वादेरेव तादृशरूपान्तरत्वसंभवेनासंभवानवकाशात्तद्ग्रन्थस्योन्मत्तप्रलापापत्तेः । यदि च तत्कल्पे बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणाय स्वावच्छिन्नविषयकत्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयितायां निवेशो सत्यसम्भवदानं सङ्गतमेवेत्युच्यते, तदापि स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकः कश्चित्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवंभूतं यद्यत्स्वं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नाघटितत्वकल्पेऽसंभवप्रसक्तौ धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वमादायाव्याप्तिदानस्य सन्दर्भविरोधो वक्ष्यमाण एवेति । द्वितीयकल्पे बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिभिया स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकाविषयिताशून्यत्वानिवेशायोगादिति ।

(अथवा पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावस्य साध्यत्वे वन्ह्यभाववन्नीलत्ववत्कालीनस्सन् नीलत्वाभाववत्पर्वतत्ववत्कालीनधूमस्य हेतुतायां वन्हिमन्नीलपर्वतरूपहेतुविशेषणासिद्धिद्वयघटितबाधेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्) ।

यत्तु ह्रदे पक्षे महानसीयवह्नेः साध्यत्वे महासीयवह्न्यभाववद्ध्रदो वह्न्यभाववद्ध्रदश्च द्वयमेव बाध इति तत्र महानसीयवह्निमत्ताबुद्धिं प्रति महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वे सति वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नं यदवच्छेदकत्व तदनिरूपकप्रतियोगिताकाभावानिश्चयत्वेनैकप्रतिबन्धकतया महानसीयवह्न्यभाववद्ध्रदेऽव्याप्तिः महानसीयवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदिकाया वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयताया महानसीयवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वादिति तद्वारणाय तादृशाव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशनमावश्यकमिति बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिसंगतिरिति ।

तन्न वह्निसामान्याभावबुद्धेः वह्निमत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नप्रति प्रतिबन्धकताया क्लृप्तत्वेन तेनैवोपपत्तौ तत्साधारणैकप्रतिबन्धकतायां मानाभावात् । नच साक्षात्परम्परासाधारणैकनिरूपितत्वस्यापि स्वय दूषितत्वाद्बाधादावसंभवः, वह्न्य-

भाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतवह्न्यभाववद्ध्रदवत्प्रमेयत्वविशिष्टविषयितायां साक्षाद्वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्नाविशेष्यकप्रतीतिविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यापि वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादावसत्त्वादिति तद्वारणाय तादृशाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वं विशेषणं यत्किञ्चिद्विषयित्वे आवश्यकमित्यतो बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् साक्षात्परम्परासाधारणैकनिरूपितत्वाभावेऽपि यादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितमित्यत्र यादृशरूपावच्छिन्नघटितानिरूपितत्वनिवेशेनैवासम्भववारणसम्भवे तादृशाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशस्यानावश्यकत्वात् ।

यदपि ह्रदो वह्न्यभाववानिति-ज्ञानीयवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयिताया वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताया वह्न्यभाववद्ध्रदाद्यनिरूपितत्वेनासम्भव इति यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नं प्रति स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यस्य व्यापकत्वं तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं यादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितमित्येव वाच्यम्, तथा च जातिमान्वह्न्यभाववानिति-ज्ञानसाधारणवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यस्य व्यापकताभङ्गेन स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकाविषयताशून्यज्ञानवृत्तियद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकत्वं वाच्यमिति बाधविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिरिति ।

तत्तुच्छम् यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशेनैव जातिमान्वह्न्यभाववानिति-ज्ञानवारणसंभवे दोषतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकाविषयिताशून्यत्वस्यानिवेशात् अतिव्याप्तिवारकासम्भववारकविशेषणसत्त्वे अतिव्याप्तिसंपादकासंभववारकविशेषणदानस्यानौचित्यात् । दोषतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वानिवेशे वह्न्यभाववज्जातिमत्कालीनत्वाविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदादावतिव्याप्तेश्च—वह्न्यभाववज्जातिमत्कालीनत्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वरूपदोषतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकं न वह्न्यभाववज्जातिमत्त्वावच्छिन्नविषयित्वं किन्त्वन्यदिति तद्रूपावच्छिन्नविषयि-

ताशून्यत्वस्य जातिमान्वह्न्यभाववानितिज्ञाने सत्त्वेन वह्न्यभाववद्धृदत्वावच्छिन्नविषयित्व न तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं यत्किञ्चिद्विषयतान्तर्गतं किन्तु वह्न्यभाववज्जातिमत्कालीनवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वमेवेति । तच्च यादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितं तादृशधर्मावच्छिन्नाघटितत्वस्य तत्र सत्त्वादिति ।

अथ बाधाभावविशिष्ट व्यभिचारबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतत्वेन व्यभिचारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयिता न तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदिकेति नासङ्गतिरिति चेन्न मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ तादृशरीत्या मेयत्वाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकतामादाय शुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वमपि न तादृशयत्किञ्चिद्विषयतान्तर्गतमपि तु मेयत्वविशिष्टव्यभिचारविषयित्वमेवेत्यतिव्याप्तिभिया प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतासामान्यस्य निवेशनीयत्वात् । न च द्रव्यत्वं वह्निमत् द्रव्यत्वाभाववच्छैवालादित्यादिस्थलीयवह्न्यभाववद्द्रव्यत्वरूपबाधविशिष्टवह्न्यभाववद्वृत्तिशैवालरूपव्यभिचारेऽतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारविशिष्टबाधविषयितायास्तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतविशिष्टसाधनग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् तत्र द्रव्यत्ववद्वह्न्यभाववद्वृत्तिशैवालविशिष्टवह्न्यभाववद्द्रव्यत्वरूपबाधविषयिताया अपि यत्किञ्चिद्विषयतान्तर्गततया तत्र स्वावच्छिन्नानिरूपितत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिविरहादिति चेन्न वह्न्यभाववज्जलाभाववद्वह्निव्यभिचारि जलं वह्निमज्जलादित्यादिस्थलीयवह्न्यभाववज्जलरूपबाधविशिष्टवह्न्यभाववद्वृत्तिजलरूपव्यभिचारादावतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारविशिष्टबाधविषयितायास्तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गततया विशिष्टपक्षग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितवह्निव्यभिचारिजलत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्न्यभाववज्जलत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वाभावात् । न च तत्र जलत्वविशिष्टे वह्नितदभावावगाहिज्ञानस्याहार्यत्वमिति वाच्यम् जलत्वसामानाधिकरण्येन वह्नितदभावयोरवगाहित्वात् । न च तादृशविशिष्टग्रहस्य विशिष्टपक्षग्रहविरोधितया लक्ष्यत्वमिति वाच्यम् जलत्व

व्यापकप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलरूप-बाधाविशिष्टव्यभिचारस्य शुद्धस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जल-विशिष्टव्यभिचारात्मकाश्रयासिद्ध्यन्तरघटितत्वेनालक्ष्यत्वादिति के-चित्समादधिरे।

तन्न साधीयान् शुद्धस्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलविशिष्टं यद्वह्निव्यभिचारिजलं तद्विशिष्टं यज्जलत्वव्यापकप्रतियोगिकस्व-रूपसम्बन्धेन वह्न्यभावघटितबाधस्वरूपं तादृशविशिष्टविष-यिताया अपि स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासा-मान्यावच्छेदकतया तत्र बाधविशिष्टव्यभिचारानिरूपितत्वेनो-क्तातिव्याप्त्यभावात् स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववज्जलाभावबुद्धिं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावघटितवह्न्यभाववज्जलवत्ताज्ञानप्रति-बन्धकतायां जलत्वव्यापकप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्वरूपशुद्धस्वरूप साधारणस्वरूपत्वेनैव स्वरूपस्य निवेशात् प्रतिबन्धकताया ऐक्या-त् अन्यथा शैवालधर्मिकद्रव्यत्ववत्ताज्ञानवह्न्यभाववद्द्रव्यत्ववत्ता-ज्ञानयोरपि प्रतिबन्धकत्वद्वयापत्त्या पूर्वस्थलपरित्यागानौचित्यात्।

परे तु प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्प-क्षरूपसत्प्रतिपक्षमताभिप्रायकमिदम्। तथाच तादृशसत्प्रतिपक्षवि-षयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य प्रतिहेतुव्याप-कसाध्याभावकालीनतद्धेतुमत्पक्षविषयितायामपि सत्त्वेन तत्र स्वा-वच्छिन्ननिरूपितत्वाभावात्तादृशसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः॥ अथवा प्रागु-क्तगगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववद्घटेऽव्याप्तिस्तादृशबाध-विषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वस्य गगनाभाव-वदभाववद्वृत्तिगगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नविषयतायामपि सत्त्वेन तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वाभावादतस्तद्वारणाय स्वावच्छिन्नविष-यत्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानवृत्तित्वस्यापि तादृशयत्किञ्चिद्विष-यित्वे विवक्षणीयतया व्यभिचारविशिष्टबाधत्वावच्छिन्नविषयता-या धर्तुमशक्यत्वादतिव्याप्तिसङ्गतिः। अतएव वह्न्यभाववज्जल-वद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशो-ऽपि सफलः अन्यथा जलवद्ध्रदकालीनवह्न्यभाववज्जलवत्त्वाव-च्छिन्नविषयिताया अपि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वात्तादृशविशेषणमनर्थकं स्यात्, परन्तु सा-

ध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षमते एताहशरीतिर्न सम्भवति, विशिष्टद्वया घटितत्वनिवेशोऽपि निष्फलः बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिश्च न सन्दर्भशुद्धेति प्राहुः।

वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतेत्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपञ्च। प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक इत्यत्र तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेव। प्रथमे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशात् धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्धूमव्यभिचारिवह्निमदात्मकबाधे नाव्याप्तिः अन्यथा ताहशबाधविषयिताव्यापकप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः स्यात्। एवञ्च बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव न तु साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्व ताहशप्रतिबन्धकत्वे बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतानिरूपकत्वाभावात्। तथा च बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकं न व्यभिचारविशिष्टबाधविषयित्वं किन्तु बाधविशिष्टव्यभिचारविषयत्वमेवेति तत्रोदासीनयाहशघटत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वं ताहशधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिः। न च ताहशधूमाभाववद्ध्रदविशिष्टधूमव्यभिचारिवह्नित्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिकाया व्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयिताया बाधत्वावच्छिन्नानिरूपितत्वेन ताहशबाधत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य बाधविशिष्टव्यभिचारत्वेऽसत्त्वान्न तत्रातिव्याप्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ एकत्र द्वयमिति रीत्या धूमाभाववद्धूमाभाववद्वृत्तित्ववद्वह्नित्वविशिष्टबाधात्मकव्यभिचारेऽतिव्याप्तेर्ग्रन्थकृतेराभिप्रेतत्वादिति ध्येयम्।

एतेन उभयत्रैव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशोऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयतानवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यविवक्षयैव ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय जलवद्ध्रदादौ प्रागुक्तदोषस्य वारणसम्भवे एतत्कल्पस्य निर्दोषत्वमिति अलपितमप्यपास्तम्। न

च प्रथमावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धात्मकं द्वितीयं त्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम्, ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय वह्न्यभाववद्ध्रदादावव्याप्तिस्तत्प्रतिबन्धकतायां निरुक्तोभयाभाववत्त्वस्य विवक्षयैव वारणीया तथाच वह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्वृत्तिवह्नित्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिधूमाभाववद्वह्निकालीनधूमाभाववद्वृत्तिवह्नित्वावच्छिन्नविषयतायां स्वावच्छिन्नानिरूपितत्वसत्त्वादुक्तातिव्याप्त्यनवकाशेनैतत्कल्पस्य निर्दोषत्वमिति वाच्यम् । तथासति वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभाववज्जलं वह्निमज्जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववज्जलाभाववत्तादृशप्रतियोगित्ववज्जलमित्यादिज्ञानीयप्रतिबन्धकताया निरुक्तोभयाभाववत्त्वेन सामान्यान्तर्गततया तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यानतिरिक्तवृत्तिविषयतावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपाश्रयासिद्ध्यादावव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥ २१ ॥

एतेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकविशिष्टानिरूपितविषयिताव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वमिति समुदितार्थ इति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्र स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नेत्यत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् अन्यथा जलवद्ध्रदादावतिव्याप्त्यापत्तेः जलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताकवह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदत्वाविशिष्टानिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वस्य जलवद्ध्रदत्वावच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वात्(१) एवं यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकेत्यत्रापि अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्

---

(१) वस्तुतो ह्रदः कपिसंयोगवानित्यादौ केवलस्वरूपसंबन्धेन कपिसंयोगाभाववद्ध्रदेऽतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वं निरवच्छिन्नस्वरूपेण वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वमेव तादृशविषयितात्वव्यापकत्वस्य स्वावच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वात् । एतेन प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्व-असाधारणविषयतानवच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशादेव जलवद्ध्रदादौ नातिव्याप्तिरिति कथमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनामिति निरस्तम् । न

अन्यथा वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकाविषयेनाकह्रदत्वादिविशिष्टानिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वस्य वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्ननिरूप्यतायामसत्त्वादसम्भवापत्तेः । यदि यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकेत्यत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितासामान्यं विवक्ष्यते तदा द्वितीयानतिरिक्तवृत्तित्वप्रयोजन चिन्तनीयम् ।

अथ यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे प्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नविषयिताकत्वनिवेशो व्यर्थ इति । न च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ केवलह्रदादावतिव्याप्तिस्तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकत्वस्य ह्रदत्वावच्छिन्ननिरूप्यतायां सत्त्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां निवेशावश्यकत्वेन तेनैवोक्तातिव्याप्तिव्युदासादिति चेन्न दोषतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यत्वनिवेशे प्रागुक्तरीत्या जातिमद्वह्न्यभाववद्ध्रदादावतिव्याप्ति-

---

च प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वनिवेशान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशापत्त्या गौरवापत्तेरतः स्वावच्छिन्नविषयत्वव्यापकत्वनिवेशः । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्यालक्ष्यत्वाद्गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनसाध्यकस्थले गगनाभाववद्घटस्यैव लक्ष्यत्वान्नाव्याप्तिरिति । प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे तत्रैव निरवच्छिन्नस्वरूपेण कपिसंयोगाभाववद्ध्रदेऽव्याप्त्यापत्तेः तादृशविषयित्वं यत्केवलस्वरूपेण कपिसंयोगाभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वं तत्र स्वावच्छिन्ननिरूप्यताकत्वविरहात् तत्र च प्रतिबन्धकत्वं केवलस्वरूपेण बाधत्वं च निरवच्छिन्नस्वरूपेणेति बाधग्रन्थे भट्टाचार्येणोक्तमिति ध्येयम् । एतेन यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतायां स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति निरस्तम् । सर्वत्रैकदेशेऽतिव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

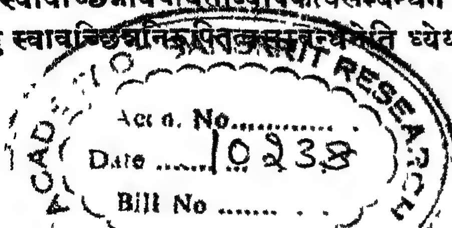
रतो यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वानिवेशावश्यकतया केवलह्रदादावतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यत्वमिवोक्तातिव्याप्तिभिया स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयताशून्यत्वमपि निवेशनीयम् तावतापि व्यापकत्वनिवेशापेक्षया लाघवादिति वाच्यम् तथासति वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलवद्ध्रदादावतिव्याप्त्यापत्तेः । न च विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशान्न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यापकत्वनिवेशापेक्षया विशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशस्यैव गुरुत्वात एतत्कल्पे विशिष्टद्वयाघटित वस्यानिवेशादिति ध्येयम्(१) ॥ २२ ॥

स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वकल्पे विशेष्यदले विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वदलस्य वैयर्थ्यमुक्तं भट्टाचार्येण ।

तन्न संगच्छते-घटादेरपि स्वपदेन धर्तुं शक्यत्वात् तथाहि यद्विषयकानिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तत्त्वं बाधत्वम् । एवंरीत्या व्यभिचारादिकं निवेश्य निर्वचनीयम् । तथाहि निर्वह्निर्वाह्नमानित्यादौ घटाविषयकनिश्चयोत्तरानुमितौ पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावसत्त्वाद्घटादावपि स्ववृत्तिहेत्वाभासविभाजकबाधत्वसत्त्वेन तद्वारणायैव तद्दलसार्थक्यमिति । न च वह्निमत्पर्वतरूपतादृशाश्रयासिध्यसङ्ग्रहः तत्र तादृशवह्न्यादिघटितत्वाद्वह्न्यादेराश्रयासिद्धित्वादिना साजात्यविरहेऽपि निरुक्तबाधत्वादिना साजात्यसत्त्वादिति वाच्यम् आश्रयासिद्धित्वमादायैव तत्र लक्षणसमन्वयात् । स्ववृत्तिहेत्वाभासविभाजकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मवत्विशिष्टान्तराघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्, अन्यथा विशेषगुणवद्घटादेरसङ्ग्रहापत्तेः । गुणवद्घटादेराश्रयासिद्धित्वादिना साजात्याविरहेऽपि

---

(१)अथात्र यत्किञ्चित्त्वनिवेशेऽपि विशेषगुणवद्घटेऽव्याप्तितादवस्थ्यम् । यत्किञ्चित्पदेन बाधज्ञानीयप्रतिबन्धकताया धर्तुं शक्यत्वात् । अतोऽनुगमः क्रियते । तादृशसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकताविशिष्टरूपवत्त्वं दोषत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व–स्ववृत्तित्वोपलक्षितरूपावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । वृत्तिताद्वयञ्च स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वसम्बन्धेन । विषयिताव्यापकत्वन्तु स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

परिशिष्टदीपकः=संस्कारदीपकस्य परिशिष्ट-विषयाणां निरूपणात्मकः ।

अस्मिन् ग्रन्थे विषयाः—

दानस्वरूपादिकं, दानविधिः, प्रतिग्रहविधिः, देयद्रव्यदेवताः, द्रव्य-धान्य-भूमानानि, कुण्डमण्डपनिर्माणप्रकारः, सहोमतुलादानप्रयोगः, होमरहिततुलादानप्रयोगः, बृहद्गोदानप्रयोगः, गवादिमूल्यनिरूपणम्, संक्षिप्तगोदानप्रयोगः, वृषदान–महिषीदान-त्रिविधविद्यादान–सुवर्णदान–भूम्यादिदशदानानि । सर्वप्रायश्चित्तप्रयोगः, ऋणधेन्वादिपञ्चधेनुदानानि । अश्वदान–हस्तिदान–रथदान–गृहदानानि । सवास्तुशान्तिशिलान्यासप्रयोगः । शय्यादान–द्विजस्थापन–नवग्रहदानानि । सुवर्णादिदानमन्त्राः । गोमुखप्रसवशान्तिः । मूलाश्लेषादिशान्तयः । जलाशयोत्सर्गप्रयोगः । लघुजलाशयोत्सर्गप्रयोगः । मू० २।)

कातीयेष्टिदीपकः-यन्त्रस्थः ।